

СЕМИРОЗУМ

Повість

Слова, які зараз прочитаєте, лягли на папір після декількох моїх поїздок у рідні місця, на північ Полісся. Вигадок, фантазій межі тих слів — щонайменше. Це минувшина моїх дідів, батьків, сторінка з історії суворого, лісного краю.

ОСІНЬ. МОЛИТВА

Прийшла сестриниця із школи, глянула на ґанок, чи не виглядає з дверей мати — Марта якнайсуворіше заборонила дочці відволікати дядька од роботи, — і притулила до нижньої шиби своє вилицювате обличчя:

— Дядьку, ви не читаєте?

— Ні, — відповів я.

Слово честі, мені самому обридло черкати червоним олів-цом зошити семикласників, а тих зошитів усе не меншає,— л ледве доніс від школи, учора в двох класах був твір.

— Микола Чемерець телевізора купив. От ідіть подивіться.

Я накинув пальто, ступив на ґанок. Справді, Миколай та Андрій Лозовий сиділи на даху, лаштували хрестату антену. Орина, жінка Миколая, підтримувала внизу драбину. Це так здивувало та зацікавило мене, що я зважився почалапати попід призьбою, над самісінькою багнюкою, до тину. Земля була м'яка і слизька, кілька днів підряд

мрячило, осінь видалась щедрою на воду. Але я таки щасливо перебрів кут городу, на якому ще білів капустяний лист, спинився біля перелазу.

— Миколай! — гукнув. — Ти що, телевізора купив?

— Купив, пане вчителю, — басовито відказав з гребеня Чемерець. — А що, хіба я бідніший за інших?

І він зирнув на сусідню — через вулицю — хату. Там теж височіла телеантена. Посеред двору стояв сам господар — Павло Дахновець. Косив оком на Чемерцеве подвір'я, але в поміч не спішив. Мабуть, чекав, доки покличуть. Його не кликали.

Ці дві родини — Чемерці й Дахновці — давні суперниці, них однаковісінькі хати, однаковісінькі ворота, однаковісінькі хліви, навіть сади дуже схожі. В обох родинах по двійко дітей.

Минулого тижня я був у колгоспній конторі, домовлявся про поїздку старшокласників на виставку, до міста. Поки голова колгоспу розбирався з нарядами, я стояв у коридорі, слухав, як дядьки доймали Чемерця:

"Як ви з Дахновцем ото так прилаштовуєтесь, що й діти ваші геть схожі?"

"Чемерець проект у Павла свиснув і пече з готового".

"По типовому..."

"Ха-ха-ха!..."

Перший у селі, — після колгоспного голови, — купив телевізора Андрій Лозовий. Сім'я велика, працьовита, двоє дівчат на фермі, доярки, сам Андрій — біля молотарок та машин" усіляких ходить, теж чималий

заробіток. Трохи пізніше ще один телевізор придбав Семен Кугляк. Цей трактористом усе життя в колгоспі, позаторішнього хліба досі не забрав з комори. Десь по жнивах причастився до культури й цивілізації Дахновець — стару корову продав, на господарстві теличку залишив, та й обоє вельми беручкі до роботи. Тепер — Миколай. П'ятий телевізор у селі. І нікому я так не дивувався, як Чемерцю. Коріння цього подиву — в дитинстві. Бо тоді ми сусідували. Був Миколай якийсь хирлявий, зачуханий, як у нас кажуть, ще й недочував на одне вухо — по війні міну розряджали на цвинтарі, то його контузило. За тепла пас із своїм дядьком Батраком людську череду і щовечора в іншій сім'ї вечеряв. Ще й на обід давали, тому ходив завжди з полотняною торбою. Взимку він майже не злазив з печі. Щороку в нього зимувала якась болотна пташка: то кулик, то деркач, то качка з підбитим крилом. Од того в хаті стояв гострий болотяний дух. Пізніше Миколай пристав у прийма до перестаркуватої Орини, яка молоко приймала. Правління колгоспу призначило його бригадиром фермівської бригади. Тепер ось сестра сусідує з Чемерцем.

— Де ж ти, Миколаю, грошей стільки набрав? — запитую, коли Чемерець спустився з даху і підійшов до мене припалити. Я знаю, що вони з Ориною звели позаторік будинок на дві кімнати і ще, мабуть, не встигли боргів позбутися.

Миколай хитро всміхається:

— Чого доброго, а грошей, пане вчителю...

Мені не зовсім до серця оте насмішкувате "пане вчителю", але я змовчую. Миколай знає мене з колиски, і чоловікові трохи дивно, незвично, що зараз навчаю його дітей. А щодо телевізора — здогадуюсь: його молодший брат шоферує в місті, певне, узяв у кредит. Тепер Орину не згає жодного робочого дня та й Миколай з останнього тягтиметься, будуть виплачувати. Зате не відстали від Дахновця.

Надвечір чую, як голосиста Орина гукає до своєї сусідки через вулицю:

— Катерино! Що там сьогодні в телевізорі?

Гукає байдужно, ніби між іншим. Але в цій умисній байдужості, в буденності небуденної фрази — величезна гордість.

— Нічого доброго, — відповідає з ґанку Катерина. — Якась там опера. По другій програмі кіно про Місяць передаватимуть. У вас другу приймає?

— Чого б це він не приймав? — трохи непевно гукає Орина. — Наш телевізор усі програми приймає.

Десь за півгодини у двері стукають. Заходить Миколай.

— Приходь увечері на телевізор,— каже.— Жінка запрошувала.

— Дякую. Прийду.

Виходить. А невдовзі під вікнами, на кутку, дзвенить Оринин голос:

— Приходьте до нас на телевізор! Уже показує...

— Приходьте до нас на телевізор!..

Повечерявши, іду до Чемерця. Там уже густо люду. Прийшли навіть ті, які досі ходили на вечорниці лише до Дахновця. Нове завжди більше вабить. На покуті — синє вікно екрана. Час від часу зображення зривається, провалюється в невідь, натомість по склу біжить пінистий потічок. Тоді Чемерець підхоплюється, вертить ручки. З темряви гучать голоси:

— Миколай, ти його кулаком свидани...

— Може, спужається.

— У Дахновця — луччий. Завжди показує.

— Так то ж, мо, дорожчий...

— Однаковий, — нервує Орина. — У нас ще й дорожче, бо за доставку платили. А в Дахновців — з сільмагу...

Пізнаю по голосах — облич не видко. Лише коли екран знову оживає, з темряви проступають голубуваті лиця

Шфедвіх. Посередині, біля Орини, сидить дід Кирик. Шапку повісив на ковіньку, на шапці — руки.

— А ото ж що воно за поле, а неба нема? — питає дід, коли телевізор оживає.

— Так то ж на Місяці, діду, — сміється Миколай. А яке ж там небо?

— Ніяк я, старий, не втямлю, а хто ж його, того Місяця, так близько бачив?

— Чули ж, що в телевізорі казали, — сердиться Орина, ніби недовір'я Кирика кидає тінь на її радість. — Ракету туди послали, вона й сфотографувала.

— Ти диви... — вовтузиться на стільці дід. — Значить таки на Місяці. А дай я придивлюсь до Семирозумових садів.

Підсовує стільця ближче до столу, головою геть затуляє екран. Аж пальцями по склу водить. У темряві зчиняється галас. Усі дружньо сварять Кирика. Нарешті Орина вертає діда разом із стільцем на його колишнє місце. Дід ображено підводиться, надіває шапку, мимрить до себе:

— Жодного дерева там не видать. Сама пустель. Брехав певне, покійний Семирозум, не в ніч кажучи...

Хреститься. Тоді до Миколая:

— А тобі скажу — спасибі та й бувай. Не думай, що ти лише телевізора маєш. У Дахновця мене ніхто од екрана не відтягує. Хоч голову в телевізора встроми — Катерина і словом не обмовиться.

Прошкує до порога. Я — за ним. Тихцем, аби Орина не помітила, бо образ буде на тиждень. Виходимо з дідом на двір. Темно й вогко, наче в земляному погребі. Кирик, стукаючи ковінькою по тичках, спішить до Дахновцевого обійстя. Я ледве встигаю за ним. Зупиняємось біля воріт.

— Діду, — кажу, — а що ви про сади Семирозума згадували?

— Хіба не чув? — дивується Кирик. — То ж Матвій Семирозум усе про ті сади ще за моєї молодості байки розповідав. Ще як на хуторі ми жили. Усе на Місяць намірювався полетіти. Таки б і полетів, коли б не Данилко Бугай та Філарет. Приходь завтра на пожарню, покуrimo, розкажу...

Дід поспішає до Дахновця, щоб не проґавити кіно. Я стою біля хвіртки, дивлюсь у темне, низьке небо. З па м'яті впливає далеке, дитяче...

"Бабцю, а чому Місяць такий білий?"

"Казав колись Семирозум, що він увесь у садах, і, як цвітуть сади, то Місяць білий, а коли червонястий — то яблука достигають..."

"А хто такий Семирозум?"

"Дядько такий був".

"А де він тепер?"

"Застрелили його погані дяді. Давно ще".

"Ще як я був зовсім маленький?"

"Ага. Ще давніше".

"А які там дерева на Місяці — яблуні?"

"Мабуть, що яблуні. А може, і груші, і вишні є. Усякого плоду, мабуть. Хіба знаття, коли ніхто там не був?.."

Наступного дня після уроків я їду на пожежню, до діда Кирика. Повернувшись пізно ввечері, сідаю до столу, знову берусь за зошити, але не читається. Все ще звучать дідові глиняні, якісь дивні люди бродять навколо. І я мимохіть починаю писати про Матвія Семирозума. Все, що почув з Кирикових уст. Слова лягають легко, сиджу за північ.

*** **

Хтось шарудить у сінях, хтось гупає на горищі, хтось проходить повз вікна, і призьба осипається під ногами невідомого.

Філарет підводиться з полу, намагає люльку, смочить колодну гіркоту — боїться світла, боїться лишитись віч-на-віч з чорними зіницями шибок. "

Хтось стрибає з призьби, хтось ковзає через перелаз, хтось іде по саду — шелестить гілля, кроки вогко гаснуть.

Філарет бере з-під подушки дробовика, ступає до дверей. У сінях сторожко прислухається.

З комори чути сонне дихання служниці. Шарудить мишва в полові.

Філарет гримотить гаками, засувами. Дуло дробовика наперед, у чорну щілину — пільма густа, як дьоготь.

Зупиняється на порозі, полегшено зітхає: нічий руки не тягнуться до нього з темряви. Але затишку, спокою немає, як немає його давно. Бовваніють край двору комора та конюшня, в городі темніє, ніби градова хмара, клуня. Далі починається чужий світ, що зазіхає на Філаретове добро, на його кривне, добуто мозолями, потом, жилами. Він ненавидить не лише хутір, що півсотнею хат втулився між боліт. Він ще глибше ненавидить той, далекий, світ, од якого не вирятують навіть сто верстов розбагнюченої осінньої хлюповиці до найближчого містечка, світ, що незрозуміле чому божеволіє і хоче своє божевілля занести сюди, в царство Філарета.

У хуторі зароджується гомін, валують пси, Філаретове серце неприємно скімлить, але за хвилю все стихає, тільки за яром, де Семирозова хата, тельнякає дитячий сміх.

"Знову Семирозум грається. Ще один божевільний", — з раптовою злістю думає Філарет і йде через двір до конюшні. Стукає кулаком у широкі дощаті двері.

— Хто? — доноситься з-за дверей глухо, заспано.

— Я... На гулі не здумав повіятися?

— Що ви, хазяїне. Стережу, як було наказано, — відповідає наймит Данило, син Матвія Семирозума.

Зачувши господаря, пирхають коні.

— Ну-ну... Завтра з першим півнем — до клуні.

— Та знаю...

Іванко тулить холодне держално до грудей і хукає на застиглі руки — сіверець гострий, колючий. Земля мерзла, ноги в шкарбунах крижаніють, але жодна сила не примусить хлопчика покинути смолоскип і тікати на теплу піч. Навколо пітьма, хоч око виколи, і дядько Матвій не побачить сльози, що її видавив невмолимий холод.

Семирозум викрешує вогонь — іскри колючь ніч крихітними, червонястими голками. Іскри сиплються на Іванкові рученята, лоскочуть теплом, Іванко розтягує в усмішці щербатого рота.

— Горить, горить! — кричать хлопчаки.

Іванкові навіть трохи заздро, що не він, найближчий сусід дядька Матвія, перший бачить тліючу губку. Він дивиться, як летять і гаснуть у польоті іскри. Вітер роздмухує губку, спалахує жмуток-соломи, Іванко ще вище піднімає смолоскипа і завмирає, напружений та врочистий, ніби сам дяк з хрестом на схід сонця у Великдень. Смола потріскує, капає на Іванкові шкарбуни і, нарешті, займається ширшим, багряним полум'ям.

Семирозум бере смолоскипа з Іванкових рук. Мерехтливе коло росте, виринаючи з пітьми зграйку хлопчаків. Двоє підтримують великого повітряного змія. Змій вище за них, вітер шарпає воцене полотно, виляскує хвостом, що губиться в ночі. Семирозум — він зараз ніби виростає в хлопчачових очах, висвітлений гуготливим полум'ям, старий сірячок та облізла заяча шапка стають схожі на вбрання багатиря —

закріплює смолоскипа позад змія, і тепер він видається могутнім крилом, що ним ось-ось змахне казкова жар-птиця.

— Нумо, хлоп'ята, — каже Семирозум, дістаючи цівку і сіпаючи нитяними віжками. — Рушимо...

Хлопчаки підіймають змія, царина оживає від гупання ніг об мерзлу землю, од збуджених вигуків і щасливого дитячого сміху. Полум'я смолоскипа тріпочеться, вигинається, ніби ось-ось згасне, і раптом вибухає новим, свіжим квітом.

Усім знаходиться робота, всі поспішають, лише Іванко без діла. Він хапає повстяне охвістя змія і біжить за дядьком Матвієм по царині. Один шкарбун спадає, але Іванко вже не чує холоду, він хмеліє од вітру та радості. І вже самий кінчик хвоста в його долоні; вже й він вислизає, змії шугає угору, підсвічений смолоскипом, семиголовий, зубатий, страшний, зовсім як отой, що з ним бився Котигорошко.

— Летить, хлопці! — гукає Семирозум, і голос його не по літах молодий.— Го-го-го-о!

Іванко стоїть, задерши голову, а змії усе віддаляється, все меншає і нарешті губиться в темному, хмарному небі, тільки багристе око світить з пільми. В Іванковій душі росте заздрість до змієвої легкості, уява несе його під самісінькі хмари.

"Коли б не випускав хвоста, змії би й мене підняв, як той смолоскип, — міркує хлопчак, тулячи до холоші босу ногу.— А потім би опустил десь за болотом. Змії дужий! Бач, як бився в полотно вітер, а змії осідлав вітер! Я б міг смолоскип тримати..."

У небі, мабуть, жахно, але дуже хочеться" в небо. Тільки б материні рукавиці надіти, бо вгорі вітер злий, геть руки застуденіють, не втримаєшся.

Хмеліє Іванко. І вже шугає під хмарами, лад болотами, лісами, над обмілілим джерелом, де купаються в жарінь корови й дівтора, над Гутищем, і вибігають з хат люди, і дивляться в небо, і мати з двору тривожно милується сином. А може, й батько бачить його здалеку, з війни... Іванкові тужно, лоскотне, щасливо, ніби в дивовижному сні...

Семирозум сміється з усіма, радіє з усіма і тривожиться з усіма, коли змії неждано шпорхає вниз, ніби потрапляє в ополонку. Але чим вище забирається вогник, тим менше радості в Матвієвій душі. З подивом пригадує, як гарячково клеїв полотняне вітрило, бо навіть самому не вірилось, що змії підніме смолоскипа. А якщо підніме, то буде свято для всього хутора, буде щось неймовірне. Але нічого не сталося, хутір спить, тільки пси розвалувались на галас та дівтора веселиться. Коли Семирозум зробив лісапету, зовсім як в отого Ковчинського економа, тільки дерев'яну, за ним бігли вулицями теж самі діти. Баби хрестилися, Денис плювався, Кирик мовчав, а Філарет злостиво посміхався. А вирізав з березового кореня бісика Антипку, якому дверима п'ятку відчавило, тільки Маріїна Любка повірила, що він ночами оживає та творить усілякі дива, ще й Гуркала попросила вирізати, бо він щоночі у димарі вовтузиться, а на очі ніколи не з'являється. В хуторі нікого, окрім дітей, не здивуєш. Темний люд і недовірливий.

Філарет, нечутно ступаючи, крадеться вздовж призьби до перелазу.

З-за рогу дихає сіверко, листя шарудить під чобітьми,— наvertsає на зиму,

Філарет швидше вгадує постаті яблунь, аніж бачить,— третя, четверта, п'ята, а зараз дідова могила, тоді два кроки ліворуч, де весною вштрикнув вишеньку.

Присідає. Вишня лиже обличчя скрижанілим гіллям. Камінь тутечки, прикмети, відомі йому одному, заспокоюють. Філаретові пальці ще якусь хвилину ласкаво пестять холодну землю — тут його майбутнє, майбутнє

роду, і хай спалахнуть вогнем ці комори, хати і клуні, хай впадуть усі банки та контори отого хворого світу, що починається за сто верстов хляповиці, все одно Філарет лишиться Філаретом, першим і єдиним господарем у Гутищах. Кортить торкнутись пальцями золотих п'ятірок, золотих карбованців, золотих перснів, хочеться зігрітись біля золота, але він не скоро може дозволити собі таку втіху, хіба що по різдву, коли продасть кмітливим людям хлібець і поповнить своє заповітне.

Раптом внизу, за яром, знову вибухає гомін.

Філарет підводить голову і бачить крізь гілля, як над хутором рожевіють хмари. Перша думка — про клуню, необмолочений хліб та пожежу.

Він біжить, затиснувши пітними долонями ложе рушниці,— готовий до всього. Спиняється на городі — клуня непорушно височить у небі, а полум'я — далі, над хутором. І не полум'я, а щось червоне, хвостате полощеться під хмарами, ніби відьма на вінику вертає з гудів у свій димар, а піч натоплено. Філарет лячно хреститься.

Вітер котить од хутора захоплений дитячий лемент.

"Семирозумова чергова витівка! Гицеля старого",— лютує Філарет і стріляє в червоний привид.

Дробини безнадійно губляться в небі, а вогник мерехтить, дражниться...

— О-го-го! — гукає Семирозум.

— О-го-го-го! — підхоплює хлоп'яча зграя, разносячи переможний згук по царині, болотах і темному лісу.

І небо озивається. Крихітний вогник розпускається, квітка хизується червоними пелюстками. Якусь мить вона гойдається вгорі, далі починає безнадійно падати в сувору пащу мовчазного лісу.

— Загорівся... жалібно видихує Іванко.

— Загорівся... Полотно загорілося,— понуро згоджуються хлопчаки.

А за хвилину вже сперечаються, чи вітром збило полум'я на змія, чи зайнялось держално смолоскипа і вже звідти вогонь перебіг на полотно.

Семирозум мовчить.

Вогненна куля падав в ліс, на мить вихопивши з п'ятьми рукасті вершини дерев. Нитка вмирає, квола, байдужа.

"Треба змотати,— ліниво думає Семирозум,— треба змотати..."

Вулиця всмоктала хлоп'ячий гамір — метнулись по хатах, бо й так від батьків дістанеться. Тільки Іванко стоїть віддалік, співчутливо пошморгує носом.

Семирозум намацує цівку. Нитка повзе повільно, брудна, мокра, а разом з ниткою повзуть вчорашні й завтрашні клопоти, хмурі думки та невгамовані болі. З першими півнями треба спішити до Філаретової клуні; весь день клепати ціпом, а вдома тин валить вітер, дах промокає, картоплі тільки до посту, а Данило гне спину на Філарета за кусень хліба та латані штани, а двоє старших лежать десь у Галичині і вже ніколи не зведуться... І все-всеє на світі таке незугарне, незатишне, а він пускає зміїв з хлопцями, ніби те личить старому чоловікові...

Нитка десь чіпляється за гілляку, Матвій роздратовано сіпає, нитка обривається. Він спльовує і важко йде до темних обрисів хат.

Іванко підбігцем навздоганяє Семирозума.

Пітьма гусне. На Філаретовім кутку одиноко виє пес. В осокомах тужить вітер.

У Матвієвім серці — ніч.

— Дядьку Матвію, треба склеїти ще більшого змія з держалном для мене,— захлинається словами та вітром Іванко.— Я одною рукою візьмусь за держално, а другою— за смолоскип, я ніскілечки не боюсь, і мама дозволять, вони мені сорочку вишити обіцяли, я все літо у Філарета гусей пас...

Семирозум стишує ходу, кладе важку, рубцювату руку на Іванкове плече.

Осінній вечір злизує з меж тини та вишняки і саме небо, що лишає по собі чорну пустку.

Бугаїха востаннє випльовує на Маріїн город лайку і грюкає сінешніми дверима. Але чорні жерла вікон насторожено чатують Марію. І вона виказує їм усе, що наболіло на серці. Лайка її важка і брудна, наче осіння пітьма, і така ж безнадійна і така ж безпомічна. Марія вихаркує слова, і після тієї клопіткої роботи на краю темного городу їй легше дихається.

Окрім простудженого Маріїного голосу ніщо ані шелесне на кутку — тільки бугай час від часу тяжко зітхає у засупоненім бадиллям хлівці.

— Щоб у твого бугая, шльондро, як і в Дениса твого пришелепуватого, всохло! —кидає Марія востаннє і вертає до хати.

Поки бреде картоплинням, заточуючись у невидимі вибоїни та перечіплюючись об сухе соняшничиння, до дна не виплескана лють сканує в пітьму злими слізьми, їй став дуже жаль себе.

А навколо тільки в'язкий морок і ніде не зажевріє, не блисне.

Бере з пригребиці оберемок вогкуватого картоплиння — знову вранці диму наковтаєшся — і, з гуркотом штурхнувши ногою зголоднілого Бриська, заходить до хати. Кидає колив'я під припічок.

— Мамо, їсти...— долинає з печі.

— А щоб ви повиздыхали,— кричить Марія, радіючи, що є на кому зігнати тоскню злість.— І коли ви перестанете дзьобати мою бідну голову? Нишкніть, бо як демену...

Піч нишкне.

Марія дістає з полиці глевтяка, кришить у миску дрібними шматочками, весь час ревниво промацуючи долонею хлібину, аби лишалось ще хоч половина. Змочує хліб криничною водою, сіє дрібок солі, береться за край миски і несподівано опускає руки. Тепла, щемна хвиля відморожує серце/ Марія дістає з найвищої полиці пляшечку з олією — берегла в борщ, по краплі,— і щедро смачить у темряві мокрий хліб. Намацує в мисниках три щербаті ложки, іде до столу:

— Вечеряти, діти...

— З олією, мамо, правда, з олією? — гукають Іванко та Любка, скочуючись з печі. Вони прислухались до кожного шереху.

— З олією,— видихує Марія всю свою ніжність і пестить долонею Любину голівку, не торкаючись своєї ложки.

Незабаром, вчувши перестук дерев'яних ложок об дно миски, запинається хусткою ? стомлено каже в темряву:

— Залазьте на піч. Тільки не жируйте. Завтра рано розбуджу — Люба куделю Філаретисі прястиме, а ти, Іванку, цівки стругатимеш.

І вже з порога:

— Я до Улити збігаю. Двері сама примкну.

Сховала ключа під причілок, ніби справді було що красти, затисла під полою половину хлібини й розтанула її мороці.

Матвій винувато, навшпиньки крадеться до лежанки, намагає подушку, знімає чоботи і, не роздягаючись, вкладається спати. Не хочеться будити Прісі та й вставати завтра з першими півнями. Заплющує очі, радий одразу ж попливти в сон, але сон бариться. Замість сну несподівана байдужість до всього на світі. Пригадує схвильований голос Іванка і усміхається трохи заздро: захотілось хлоп'яті птахом статика того не знає, що людині судилося до скону н землі копатись, та ще й не в своїй, а в чужій землі. Як високо не підіймайся, все одно на землю повернешся. А тут на тебе добре товариство чекає: і Філарет, і злидні, і горе, і сам на себе...

Чим би не захопився він, Семирозум, завжди триває те захоплення лише кілька днів, вистачає його тільки на стрибок, а не на багатоденну, цілеспрямовану ходу. І хоч казав колись учитель із села, що, коли б освіту Матвію, він би до знаменитих людей піднявся,— неправда то, таки неправда. Бо швидко все обриває Матвію, збайдужує він.

Ось уже і зараз не хоче і не може думати про змія, хоч ще вранці горів ним. Отаке було й з велосипедом — досі гниє десь на горищі, і з бісиками, і з вітряком; що мав тормосити решето з зерном, а натомість лише хлопчаків бавить. "Порох уже сиплеться, а розум дитячий маєш",— лається Пріська.

І таки справді, коли б він мав глузд, не ходив би до Філарета на підзаробітки, а таке метикував би, що цінується.

"Маєш золоті руки,— сказав якимось, під добрий настрій, Філарет,— а позичаєш у мене пуд жита на матаржаники. Хай би вже безрука голота..."

Філарет полюбляє словом вколоти його. Проте Семирозум не заздрить Філаретові, різні стежки в них. До Матвія он здавна і діти, і дорослі липнуть, а до Філарета — самі гроші. Вовк вовком.

І од відчуття дивовижної переваги своїх злиднів над Філаротовим багатством у Семирозумовій душі — світлішає. Він повертається на спину — біла стеля ледь проглядається в темряві, швидше вгадується, наче небо крізь густий туман, але від того ще химерніші думки народжуються в голові.

Ось-ось туман розвіється і перед очима розчахнеться зірчасте небо,— кожна зірка велика й соковита, наче вересневе яблуко, тому небесному саду немає кінця-краю... І вже перед ним не саме небо, а його відображення на тонкому полотні, сувій котиться, а зорі — яскраво-білі на синьому тлі — світять ясніше, ніж справжні, божі. Трохи лячнувато Семирозуму, що він посягає перевершити божу красу, але то хвилиenne почуття. Йому хочеться зараз же, не зволікаючи, .стругати квадратну дошку, вирізьблювати па дереві ямкуваті зорі, чаклувати над фарбою з дубової та вільшаної кори — руки сверблять, якась невідома сила так і штовхає його в рух, у роботу. Дивиться в стелю і бачить над собою полотняне небо, всіяне його, Семирозумовими, зорями, і несподівано провалюється в забуття, щасливо всміхаючись крізь сон.

Через увесь хутір Марія іде до баби Улити. Відколи війна, мало не щовечора риплять двері Улитиної хатинки — ворота не риплять, бо воріт немає. Ні кола, ні двора, тільки слава доброї ворожки і тримає бабу Улиту. Бо хіба шкода ласкавого слова для згорьованої жінки, хіба шкода

вселити надію у виплакані очі і зігріти крижаніюче серце? Баба Улита багато зазнала на своїм довгім віку, знає: надія — то останнє, що має на цім світі бідна людина, і ворожка щедро сіє її, не турбуючись, що зійде на тій химерній ниві.

Марія щомісяця бігає ворожити до Улити — аби покропити рану цілющою водою приятного слова.

— Добрий вечір, бабусю...— шепоче в темряву хати жінка і хреститься.

— Хто ще не забув старої Улити? — котиться з печі хрипло.

— Та Марія Іванова.

— А це ти, дівонько-криниченько, личенько-місяченько? А я в саду руту рвала, тебе споминала.

— Чого споминали, бабусю? Може, щось лихе? — тьохкає Марїїне серце.

— Та ні-бо, до слова прийшлося. Вже б можна старим костям і не рушати з печі, тут би й помирати. Мила пташечко, невеличечка, по доріженьці скаче, дурна дівчинка, нерозумна, що за козаченьком плаче. Дай рученьку, Марієчко, бо несила костей підняти...

Мова ворожки химерна, таємнича, але м'яка й ласкава, аж плакати хочеться. Марія подає руку, бабця ковзає з печі на лежанку, з лежанки на піл, з полу — на долівку.

— А скажи ти, коню, що я оженився, була молода — холодна вода, були бояри — на небі хмари, були сватечки — чорні галочки, були світилки — на небі зірки, а про твого І мана нічого не чути?

— Не чути, бабусенько, ні словечка,— хлипає. жінка, тицяючи в холодні Улитині руки окраєць хліба.— Уже всі очі продивилась...

— І-і-і, лебідонько, я все життя, од самого молоду, виглядаю, а тополенькою так і не стала.

— Якою тополенькою? — жахається незрозумілого Марія.

— Мила постіль постелила — спати не лягала, створила оболочок — милого чекала. Не є мого миленького, гей-гей, не є мого Йвана, буде моя постеленька стелена до рана,— примовляє бабка Улита, роздмухуючи жарину на припічку та запалюючи свічку. Марія плаче.— Ой, густий очерет та й лепехуватий. Чи ти мене не пізнав, пришелепуватий?..

Марія сміється крізь сльози. Улита свічечку на лаву ставить, а зеленкувату чарку з водою — на стіл.

— Подай, дівча, човен і воскову свічку, нехай сяду, перепливу через бистру річку. А де твоя обручка, Маріє?

Жінка похапцем смиче пальця. Заручальний перстень дзенькає об денце чарки. Бабка садовить Марію до столу, запинає з головою чорною хусткою, тільки з боку свічки лишає щілину, і весельце світла живить воду, червонясте блимає на мідній обручці.

— Гляди на перстень, Маріє, і побачиш свого Іванка, першим разом, добрим часом господу богу помолимося, і матері божій, і пречистій святій, і всім святим. Ішла Марія із-за моря, несла воду із комор'я, воду розлила, раба божого Іванка на порозі узріла. Гляди, Маріє, на перстень, і побачиш свого Івана, і побачиш свого Івана, і побачити свого Івана...

Маріїні очі сльозяться, од її дихання вода в склянці лопотить, брижиться, в голові туманіє, а з темряви — настирливий бабин шепіт:

— ...побачиш свого Івана... побачиш свого Івана...

І так їй хочеться хоч один разочок, одним оком зирнути в рідне, напівзабуте обличчя, бо й за подружнього життя не встигла надивитися — то в Таврії на заробітках, то Філарету борги відробляє. Увечері повернувся з Таврії, а в полудень повезли до міста, на війну. Він ішов за возом, похнюпивши голову, а вона чіплялась за його-руки, за його плечі, за свій відчай, за свої сльози, аби тільки за що-небудь триматися, щоб світ не завертівся, не потьмянів, бо ще двійко слідом бігли, за спідницю ухопившись.

Вода заспокоюється, прозорішає, і вже біліє в персні дорога, а по дорозі, за возом, бреде Іван, опутивши дужі, грабасті руки.

— Озирнись, Іванку, озирнись, хай гляну в твоє личко, в твої оченята... — пристрасно шепоче-просить Марія.

І він озирається, він вибачливо всміхається самими вустами, бо очі сумні, змучені. А далі шлях порожніє, знову брижиться вода і лопотить на денці світле весельце, ніби нічого й не було, нічого й не бачилось...

— Він озирнувся,— радо каже Марія, підіймаючи край хустки.— Озирнувся, бабусенько...

— Тоді ось-ось повернеться,— переконано відповідає Улита, дмухаючи на свічку.— Стели постіль своєму Іванові. Мила постіль постелила, спати не лягала...

*** **

Дід Кирик, згадуючи Маріїних дітей, казав, що Люба й зараз живе в селі, на Гончім куті.

— Хто ж це? — запитав я, бо то була вулиця мого дитинства і я з дитинства добре знав там кожного.

— Таж Ригориха,— відповів дід.— То вже по чоловіку — Ригориха. На війні пропав.

Звичайно, я пам'ятаю Ригориху. Ще здавна. У неї був син, старший за мене, років на п'ять, робив у кузні, тепер у майстерні порядкує. Була колись і дочка, але не вернулася з Німеччини. Ригориха дуже побивалася, кудись пінила, розказувала бабам на колодках, що їй відписують з усіляких канцелярій, але нічим та писанина не допомогла, ніде по знали про Любину дочку. Довгий час по війні Ригориха ходила біля колгоспних свиней, ще коли на ферму годі було докликатись, бо платили мало і тваринниць призначили на тиждень по наряду. Люба щось, років із десятків, минут, працювала. "Ригориха — трудяга",— з шанобою говорили про неї в нашій сім'ї.

Не бачив я Ригориху вже давненько — сестра, в якій я мешкаю, на іншому кінці села живе. Тепер зібрався навідатись. Скажу, що до своїх учнів заходив, з батьками пні ми розмовляв. Та й у своїх колишніх сусідів схотілося погостювати.

Ригориха була вдома.

— Драстуйте,— кажу,— а я боявся, що ви на роботі.

— Яка там робота зараз, синку. Хіба до комори. Та я вже й до легкої роботи не вельми гожа. Ланкова не загадує, а просить іноді: "Може, бабцю, туди б чи сюди сьогодні пішли?" Коли трохи здоровиться — ходжу. А за молодими вже не поспію. Не ті роки. Колись бувало...

Ригориха трохи розгубилась. Не знає, що мене привело сюди. Для годиться фартухом витирає лаву біля столу запрошує сідати.

— Це я, тітко Любо, зайшов про Семирозума вас розпитати.

— Про якого Семирозума, синку?

— Про отого, що колись давно жив на хуторі і самольота зробив.

— А, ще як на хуторі... Чула про такого від покійної матері, чула. Та й сама трохи бачила...

— Який же він із себе? — не терпілося мені вловити хоч одну реальну риску минулого.

— Мала ще я була дуже, не впам'ятку,— мовить Ригориха.— Тільки щось таке верзеться в голові—по сусідству : жили. Не вельми ще старий був, не вельми, але чомусь геть білим згадується.

— Білим?

— Ага. Вуса білі, борода.

— І бороду носив?

— Може, й не було борода,— вагається жінка.— Але чомусь — білий. Песик у нас був такий, теж білий, з ними латками на боках, годувати серед зими не було чин мати гнала-гнала з дому, так він до себе забрав. Жалів дуже — і псів, і людей.

— Чому ж не полетів?

— Так, кажуть, Денис Бугай не дав, якихось людей з лісу привів, кушнірівців, за головного в них Кушнір був, вони його і вбили...

— Денис Бугай, той, що крамничку мав? — зрадів вчувши знайоме прізвище.

— Яка там крамничка! — завважила Ригориха.— Жінка його замолоду у Філарета наймитувала, не знаю вже, як там воно, тільки він тій Мотрі всіляко допомагав. Візьме у Філарета коней та з міста дрібноти різної навезе, а потім перепродує втридорога. Давно вже було, давно — й пригадувати страшно. Син їхній хутора не захотів лишати, колгосп переїздив, так і зостався самітником, тепер лісникує...

— Там і живе, де хутір був?

— Там-таки. А Семирозум — золоті руки. За те й прозвали Семирозумом. Усе, бувало, майструє. Бісиків нам з Іваном із дерева навирізує, ми й тішимось, малі були, а що дитині треба — в животі голодно, так хоч цяцьки.

— А де ж зараз брат ваш?

— Іванко? Так він далеко, аж десь біля Амуру. Полком командує. До війни і на фронті — літав, потім ранили в груди, так він уже не літає, тільки командує. Приїздив улітку із сім'єю, жінка така поважна, вчителька, і два сини, один уже великий, на інженера в Москві учиться. Пожили у мене два дні та й далі поїхали. Відпустка в нього... Я невісточці надумала скатерку вишити, у сусідки, Наталки Сидорової, хотіла перезняти — така ж гарненька: хатка під шифером, ялинки, озеро, а по озеру лебеді плавають. Та мені невістка, та ж, що вчителькою, Іванкова, і каже: "Ви ліпше мені квіточки вишийте, які ото колись вишивали..." Що, думаю, з тих квіточок, і помилуватися нема чим, та вже коли хоче квіточок, хай будуть і квіточки, оце почала, думаю за зиму вишити, а десь на літо вони знову обіцяли завітати, у Крим їхатимуть...

— А батька свого, Івана, добре пам'ятаєте? Мені дід Кирик дещо розповідав...

Коли ми, нарешті, наговорились і моя голова паленіла від почутого, за вікном темнів пізній вечір.

*** **

Антипка безп'ятого і Гуркала-розбишаку виточив з дерева та подарував Любці дядько Семирозум.

Антипко — з тих чортів, що весь час під ногами вертаються, наче цуценята. От і довертівся: бог двері причинив і п'ятку бісику дверима одчикрижив, ще й ногою деменув, коли той вискнув, — хіба до Антипка богові? Коли мати злі, коли в них роботи багато чи полиці порожні, так, бувало, зголодного пса Бриська стусонуть, що той через два пороги у двір кумельга летить. Відтоді й кульгавить Антипко. Але ж навіть кульгавому чортику, виточеному з цурпалка, сумно весь день висіти край лави, довго й ліниво гойдаючись на випростаних руках, коли Любка штовхне його. І він з нетерпінням чекає вечора: мати піде до сусідів, Іванко засне, набігавшись за змієм, тільки Любка не спить, слухаючи ніч.

Під вікном, де бузок, бродять сині тіні, миші шкребуться під полом, б'ється вітер у пічне віконце, в димарі бушує. Антипко ковзає з лави, вертиться на долівці, розминаючи затерпле тіло і креслячи висолопленим язиком, ніби вогником скіпки, червоні кола. Трохи притомившись, стрибає на лежанку, ближче до Любки, чомно подає волохату, з твердими подушечками пальців — зовсім, як у Бриська, — лапку:

— Добрий вечір, Любко! Як тобі жилося весь день без мене?

— Та добре жилося, — розсудливо шепоче Любка, щоб не прокинувся брат, бо Антипко тоді налякається і знову стане дерев'яним цурпалком, що безмовно розгойдується край лави. — Знову Бугаїшин Роман своїми чобітками задавався. За тичку вхопиться, ногу підійме, а ми всі його подошвою милуємось. Подошва справжнісінькими цвяхами підбита,

цвяшки мідненькі, шапки в них кругленькі, блищать, наче зірки в небі... І коли ти вже вгомонишся, Антипку?

Чортеня ані хвилини не всидить спокійно. То зранену п'ятку лиже, то за вухом чухає, то хвоста ловить, ніби дурний Брисько.

Любці обридає його метушня, дівчинка згадує про Гуркала, що валяється десь у закапелку, нема коли з іграшками цяцькатись — до куделі мати садовить. А може, то Гуркало в комині бушує. Тільки подумала Любка, а вже падає заслінка, з димаря вишмигує Гуркало і з шелестом, хурканням, громом літає по темній хаті, аж стіни ходором ходять

Дівчині стає страшно, вона ховається під рядно, ближче до сонного брата. Кіт у закапелку прокидається, робить потягусі і дряпає стіну. На горищі гупає змерзлий, голодний домовик. Коли Любка наважується висунути з-під рядна голову, захекані Антипко і Гуркало сидять на лежанці. Гуркало чорніше ночі — увесь у сажі.

— Так у підшвах його чобіт цвяшки блищать, ніби зірочки, — знову каже Люба. — Ви б мені дістали хоч один-однісінький такий цвяшок, я його до постелика прив'яжу, і в мене зірочка буде.

— Це можна, — поважно киває головою Антипко.

А Гуркалові не терпиться.

— Х-у-у-р, х-у-у-у-р, полетіли...

Але Любка ще не все сказала, за день багато всього назбиралося. Добре, що є кому слухати.

— Так ви ще не все знаєте. Милувались-милувались ми тими цвяшками, а тоді розізлились та й набили Романа Бугаїшиного. А Роман у

плач, у голос і поскаржився Бугаїсі, що ми з Іванком його одлупцювали. А Бугаїха сьогодні три наперстки солі не віддала матері за спрядену куделю. То ви як підете по цвяшки, ще й бугая їхнього налякайте, хай знають Бугаї, як матір кривдити. Вона й так у нас щодня плаче, за татком побивається.

— Х-у-у-р, ху-у-у-у-р! — не терпиться Гуркалу. — Помчимо до Бугая...

— Ми б помчали, так двері замкнено, — каже Антипко. В його переляканих очах стрибають зелені вогники: відколи без п'ятки лишився — дверей боїться, ніби Філарет злодіїв.

— Х-у-у-р! — хапайся за мого хвоста і в димар, — погрімує Гуркало.

Антипко вагається, він хоча й бешкетливий, а лінкуватий.

— Я буду геть чорний від сажі.

— Я тебе всьогісінького вранці вимию, — обіцяє Любка. — І витру чистим рушником...

— Добре, — нарешті згоджується Антипко. — Тільки ти не забудь мене завтра вмити. Бо дуже соромно весь день гойдатись на лаві невмиваному.

Антипко береться за хвоста свого товариша, Гуркало надимає щоки і чорним клубком шугає в димар. Пічне віконце деренчить — надворі вітер. Любці стає трохи шкода Антипка й Гуркала, але хай знає Бугаїха, як кривдити маму, ось повернеться з війни татко, він їм усім добре дасть...

З тими солодкими думками дівчина засинає. А добуток її дитячої уяви — Антипко та Гуркало — ще довго нишкають по нічному хуторі.

І сниться Семирозуму, ніби він власними руками створив усе, що існує на світі, — виточив з м'якого березового окоренка землю, долотом видовбав заглибини для озер та річок, обгородив береги патичками дерев, а деінде набив патичків густіше — хай буде ліс, а над усім тим дерев'яним царством нап'яв клопоть тонкої полотняної вибійки її білими зорями на синьому полі.

Легко ступає Матвій по землі, сягаючи чолом зір, господарським оком кидає навколо. Там замулилась річка, там порційна" гори дірявить небо, доведеться трохи стесати, м край неба охляло повис над деревами, наче боки бідарської корови напровесні, — треба підпорки нові ставити. Дістає Матвій інструмент свій — сокиру, струг, долота, всілякі свердла — і стає до роботи.

Семирозуму приємно думати, що без нього і земля ниділа б, і небо впало б, і взагалі не було б нічого, якби не його вмілі руки.

Нарешті і гора стесана, і річка поглиблена, і небо запнуте, аж полотно лисніє, — Матвій збирає інструмент і крокус далі, шкодуючи лише, що нема кому милуватись його роботою, всі загрузли в буденних турботах і не бачать далі класного носа.

Аж ось звідкілясь знизу доноситься розпачливе голосіння. Придивляється Семирозум: десь далеко внизу, на землі, копошаться люди не люди, комашки не комашки, обличчя всіх до нього звернуті.

— Ти змайстрував цей світ? — чується знизу.

— Я, — гордо відповідає Семирозум.

— Навіщо? — стогін котиться.

— Бо вмів. Бо руки мої годні до всякої роботи.

— Так нагодуй нас! — лине з землі плач дітей.

— Дай мені щасливішу, не наймитську долю!.. — озивається син Данило.

— Віддай мою молодість, якої не було,— приголошує Улита.

— Спокою, спокою! — гукає Філарет.— Землі і спокою.

— Кинь мені золоту копійчку, якщо ти зробив це: світ,— тягнеться до Матвія Денис Бугай. — Хоч жменечку золотих копійок.

— Їсти, їсти, їсти, їсти!.. — людський хор.

Криків більшає, згуки ростуть, переплітаються у єдиний болісний стогін, якому немає кінця-краю. Семирозум затуляє долонями вуха, але людський біль, людські муки в душі. Тоді він підводить голову і спочиває поглядом на соковитих яблуках зір. Як весело вони мерехтять, ніби нашіптують білими устами ніжні, зазивні слова! Який співчутливий погляд Місяця, звернений до зболеної, грішно землі! Ніби Місяць знає неабияку таємницю, ніби він може запропонувати людям щастя замість земної неволі. Дивиться Семирозум на білий Місяць-повню і чує, як гудуть золотисті бджоли над яблуневим квітом. А й справді — чому Місяць такий білий? А часом — червонястий. Десь є одвічний день, одвічне квітування садів, потім достигають яблука, вишні, груші і падають па долівку Місяця, тільки підбирати їх нема кому... Щастя, тиша — і жодного докорі творцеві! Він даремно вистругав землю з її долинами, лісами, живністю, людьми, все одно всіх досита не нагодуєш, усіх не зробиш щасливими. Краще вирвати з дум чужі й свої болі, нічого не чути, не бачити, якщо безсилий зараз стати в поміч. Навіщо йому земля, коли є небо?

Велетенські, пружні крила виростають на Семирозумових плечах. Він дужо змахує ними і шугає назустріч зорям. І диво дивне — небо розступається, глибшає, йому нема дна. Голубі хвилі неземного світла

вколисують Матвія, і робиться йому легко та безтурботно, і в голубому сні потроху забувається багатостраждальна земля...

Пахне чебрецем сіно, важко зітхають у закуті коні. Зовсім, як люди. Коли б це не Філаретові коні, Данилові навіть шкода б їх було. Але все Філаретове — і сіно, і конюшні і коні, і чемерка, і сам Данило.

Він зводиться на руки, прислухається. Не рипають двері, не зойкає калюжа під важкими Філаретовими кроками — таки заснув нарешті. А може, біля вікна чатує?

Кажуть люди, десь у саду золото закопав глитай до кращих часів, тому й не спить ночами, боїться. Може, й закопав. Данилові байдуже до його золота, хай у труну з собою покладе. Данило знав, чому не спиться Філаретові. Боїться, що півня підпустять однієї ночі. Вже не раз посилав Данила за міркою жита до своїх колишніх наймитів і боржників. Піддобритись, відкупитись хоче. Але від усього хутора, від усього світу не відкупиться. Данило власноруч радо пустив би півня і пішов світ за очі, якби не батько з матір'ю. Бо живими в могилу зажене.

Данило обережно прочиняє двері і виходить у двір. Навіть не замикає за собою стайні, хай крадуть, коли знайдуться добрі люди. В дворі світліше, ніж у сараї, і Філаретові хата, клуні, комори, дубові ворота темними, хижими примарами обступають батрака. Він ледве стримує лють, впершись постолами в мерзлу землю і зціпивши кулаки, аж нігті грузнуть у долоні. Ця лють, до кінця не усвідомлена, швидше інстинктивна, але давня й глибока. Вона вирує, піниться, широчіє, ніби потік, якому перегородили русло. Але настане хвилина, коли греблю розмиє і вода ринеться, зашумує, змітаючи все на своєму шляху.

Данило стрибає через тин у город, одному йому відомими стежками снує між хат і хлівців. Неподалік од Бугаєвого обійстя з-під ніг випурхує клубката тінь і з сердитим хурчанням котиться в кущі. Данило сахається, хоче за звичкою перехреститись, але лють все ще повнить хлопця і він

спльовує в бік кущів: не вірить ні у відьом, ні в чортів, ні в самого бога. Якщо він і є, той сивобородий бог, то давно забув про землю, на якій живе Данило, на якій примостився Данилів хутір. Чого дивуватись, кажуть, на світі землі багато, царів багато і під кожним царем народ на власній мові балакає, хіба довго загубити клопоть суші між лісів та багновищ? А може, бог Філарета послав на хутір замінити себе. Мовляв, мої руки до всього не дістають, то ти вже володій і царюй, а інші хай наймитують...

Данило торкається важкими пальцями вогких темних шибок. До крихітного віконця горбатої мазанки зсередини припадає біла постать:

— Ти, Данилку?

— Я, Руто, я...

Мотря прокидається від наглої думки; а що, коли за три совки пшона — наперсток солі? А може, думка з'явилась, коли вона вже прокинулась. Звечора те ж марилося: наперсток солі й торбинка пшона. Зараз аж дивується: чому раніше не зважувалася? Колись дурна була, за совок пшона наперсток солі давала. Потім порозумнішала, життя навчило — два совки несуть. А завтра вона скаже: "Вибачайте, люди добрі, але часи лихі, не хочете — не беріть, не краденим торгую, своїм..." Ніхто в цім світі од себе не гребе, всі — під себе, як Філарет каже. Мудрий чоловік. Це таки він порадив власну торгівлю у хуторі завести і на зачин дав. Бо ж вона, Мотря, не один рік слугувала в нього, ще молодий Філарет був... Де ти, молодість?..

— Денисе! Дени-и-исе! Якщо Мишка проспиш, не вертайся до хати, ліпше одразу ж повіся в лісі, на сухій гілляці...

— Що? Де? — підхоплюється Денис, шарпаючись спросоння до вікна.

Але шиби щедро вимащені густим дьогтем ночі. Опускає ноги в постолах на долівку, надіває шапку — всю осінь спить на лаві, не роздягаючись, за бугая боїться, лихих людей багато розвелось, а бугай — гарний.

— Наділив бог чоловічком, — не вгамовується Мотря. — І хату за ріг зачепи та до лісу відтягни, хропітиме, наче кабан в сажу...

Денис знає з досвіду — краще промовчати. Виходить у сіни, довго вовтузиться із замками — своя ж торгівля, доводиться берегтися.

З ганку чути, як за ліщинною стіною хлівця сопе Мишко. Денис замилювано прислухається. Коли у тебе тільки й господарства — бугай, та й з близьких — сам бугай, мимохить милуватимешся.

Але ж бугай бугаєм, та скоро й перші півні проспівують і до Філаретової клуні треба поспішати. Вертає в сінці, знову гримкотить замками.

— Ну, як там? — питає Мотря.

— Та спить...

— Як гадаєш, даватимуть три совки пшона за наперсток солі?

— Та вже ж... — сонним голосом відповідає Денис.

Данило спить, поклавши пелехату голову на Рутині груди. Він у неї зовсім, як дитина. Пригріється біля боку й не ворухнеться до перших півнів. Рута кладе руку на Данилове плече і починає колисати хлопця, ось-ось заспіває колискової. Але замість співу виривається стогін, схожий на сухе ридання.

— Що? — прокидається Данило. — Пора?

— Ні-ні, ти спи, — шепоче Рута. — Це я так. Ще рано. Ще перші півні не співали. Я розбуджу, розбуджу...

І знову починає колисати під тихий шепіт. В тім колиханні стільки затамованої, нероздареної теплоти і туги, що Рута ледве стримується, щоб знову не розридатись, їй таки не судилося колихати нікого, окрім краденої любові. Взимку побрались, а повесні пішов на заробітки в Таврію і не вернувся, і вже ніколи не вернеться, свої хлопці, односельчани, поховали. Кажуть, там степи і степи, скільки не йдеш — сама рівнина, ніби черінь у печі. Мабуть, сумно лежать самотньому в степу. Як і жити самотньому. Людей нещасних більше, аніж щасливих. Та й хто навкруг щасливий? Але кожен у власнім кутку із своєю долею сидить. Лише іноді сходяться двоє сіромах — удвох затишніше. Ось як їм з Данилком.

А колись він піде. І колись одружиться — він такий молодий. І буде щасливий. А вона лишиться сама. До смерті сама. І хочеться Руті вити з відчаю, як виє в осінній пітьмі зголоднілий Мар'їн Брисько. Натомість вона колише Данилову голову й нашіптує скресні слова колискової, котрі завжди живуть у жіночій серці, ніби дощ у хмарі.

З піддашся пливе запах лугового сіна. Бугай Мишко хмеліє; йому сниться літо — густа трава лоскоче тіло, трава під копитами і трава на язиці, молода, соковита. Бугай смачно плямкає, солопить язика, але язик ловить лише холод мідного кільця в ніздрях — луки брижяться, наче вода в копанці, коли довбонеш копитом свою тінь. Сон тікає. Мишко підводить голову назустріч хвилям дразливого запаху і проголодно реве.

Ліщинний хлівець тремтить од його голосу, з піддашся сиплется труха, з хурканням, свистом падає на роги червоне колесо. Мишко чманіє од раптової злості, шматує пітьму рогами. Колесо нижеться на роги і гендзлювато вертиться, здається, в самих бугаєвих очах. Бугай важко зводиться на ноги, гребе копитом солом'яну підстилку, очі його

наливаються кров'ю і стають червоними, як те зухвале колесо, що танцює так близько і так недосяжно далеко. Мишко опускає голову, реве й кидається на колесо всім своїм важелезним тілом. Колесо тріщить, ламається, і настає тиша. В охололих бугаєвих очах тьмяніє город, на городі — хижка для дров, стіжок сіна і пригребиця. Голова Мишка проломила трухляву стіну і вже надворі, а тіло — в хліві. Червоне колесо згнуло, наче й не було його зовсім. А перед очима тупцює господар:

— Мишко, Мишко, ну, дурненький... Мишко, Мишко, а, Мишко... І що за лиха сила тебе налякала!

Денис обережно чуває Мишкові за вухом, це Мишкові до вподоби, він заспокоюється. Тоді Денис починає потроху виштовхувати бугая з пролому, бугай упирається, в його очах знову починає жевріти. Господар заходить до хліва, дістає з піддашшя жмут лугового сіна, трусить над яслами:

— Мишко, Мишко...

Запахи лугу полонять бугая, він ковтає слину, витягує голову з пролому і повертається до ясел. Денис замикає двері хлівця, приносить з пригребиці оберемок соняшничиння, затуляє дірку в стіні.

"Повесні заявлю громаді, що надалі корів до бугая пускатиму не за п'ять хунтів жита, а за цілих десять, бо хлівець треба підлатати. Поматюкаються та й нестимуть, куди подінуться, єдиний бугай на весь хутір — у мене..."

На душі в Дениса світлішає.

Повна щасливих надій, Марія наближається до хати, і раптом серце її сполохано завмирає: край димаря жевріє червоний спалах, чи не пожежа? Але за хвилину полум'я гасне — слава богу, привиділось. Марія

заходить до хати, прислухається до сонного дихання дітей, не роздягаючись, стає навколішки перед невидимими іконами.

— Матір божа, ріднесенька, заступниця і милостивиця наша, поверни з війни моїм діточкам їхнього батька, а мені — чоловіка законного, Івана. Поверни його, соколика, цілого і дужого, з руками, з ногами, з очима його бистрими, з помислами мудрими. Хай ступить Іваночко на поріг рідний і скаже ласкаво: "Драстуй, жінко!.." А діточкам хай скаже: "Драстуйте, діточки!.." Хай заживемо ми вкупі, щасливо та заможно, як колись мріялось, бажалось. Ми з Іваном так мало просимо в тебе, свята заступниця наша, аби дітки були нагодовані, одягнені та взуті, а ми з Іваном, мужем моїм, і так прогибіємо, не звикати нам. Ти ж, боженьку, син своєї світлої святої матері, зглянься в час кривавого бою на мого Івана, він такий красень, що з-поміж усіх вояків одразу його помітиш, і одведи сліпу кулю та сліпу долю од мого чоловічка дорогого. Кращого од нього немає на цілім світі, хоч рубай мене, хоч муч мене, і в смертну годину свою те казатиму. А отих пройдисвітів, отих глитаїв — Філарета з Бугаєм — покарай, господи, всіма своїми карами, ще й нові кари задля них вигадай. Бо п'ють вони ненаситно кровинку нашу сирітську. Хай окошаться їм наші муки гіркі, оділлються сльози наші. Пошли, пресвята діво Маріє, болячку на довгий язик проклятої Бугаїхи, котра сьогодні вишельмувала мене за мої ж мозолі та безсонні очі. А байстрюкові її малому пошли велику ґулю на лоба, хай знає, як хвалитися перед моїми бідними сиротами блискучими цвяшками в підметках. А її чоловікові Денису та бугаєві їхньому сама, ріднесенька, знаєш, чого наслати... Матір божа, милосердна, заступниця наша... Марія молиться.

Низько над селом пливуть хмари. Гуде вітер в комині Рутиної печі. В Філаретовім пташнику витягує шию, тріпоче крильми і голосисте кукурікає півень. Філаретові півні завжди співають перші — відбирає ранніх. І тоді в кривулястих вуличках, в хлівцях та сінцях сурмлять, наче ангели перед страшним судом, півні. В темних, душних могилах-хатах ворухиться люд, стогне, щільніше загортається в рядна, усе ще зігріваючи себе безнадійною надією, що голоси півнів їм тільки наснилися.

Але ангели сурмлять — незворушно, безжально.

Філарет підносить свічку до єдиних на все село ходиків — стрілки показують третю годину.

Рута спить. Рука її, наче пташине крило, лежить на плечі Данила, а вуста склались у ласкаву, мрійну усмішку. Так усміхаються над колискою молоді матері. Жінка довго відганяла сон, аби вчути голоси перших півнів і розбудити гостя. Але сон здолав Руту. І сон той був щасливий.

Данило сам вчув півневе кукурікання, правда, уже коли обізвався сусідський, Бугаїв, півень, а Бугаїв півень прокидається останнім.

"Не розбудила,— злиться Данило, знаючи, що Рута тут ні при чім, а зло адресоване всьому світові, в який зараз кличуть його півні. Але світ великий, не знаєш, кого винуватити, а Рута близько. — Проспала... а..."

Він намагає чекмінь, ковзає з-під Рутиної руки, і рука падає на дерев'яне ребро полу.

— Ой, проспала... — винувато скидається Рута. — Ти йдеш?

— Ну... — коротко відповідає Данило в пільму, щоб виказати роздратування.

Рута прислухається, ніби все ще на щось чекає. Данило застигає на порозі, тоді кидає в темряву:

— Так пішов я... той... до вечора...

І кроки під вікном.

Тиша.

Марія довго дмухає в присок, аж іскряться очі. Нарешті солом'яний віхтик димить біло й спалахує. Жінка дістає з-під припічка сухі соснові скіпки. Од пахучого червоного полум'я — по стінах крилаті тіні.

— Любо! До куделі! — гукає Марія. — Іванку — стружи свої цівки!

Піч ворухиться:

— Мамо, спатки...

Марія закипає:

— А хлібом хто вас годуватиме, злидні сибірні? Ось чекайте, здохну од такого життя, тоді знайдіться попід вікнами, покуштуєте сирітського хліба...

З-за комина з'являється Любина голова.

— Мамо, Антипко вдома?

— Одяг штани і побіг на грище.

— Де Антипко, мамо?

— Та лежить твій Антипко на лаві. Здорова вже до ляльок.

— А вона вчора весь вечір з ними розбалакувала, спати не давала, — жаліється Іванко.

— Не слухайте, мамо, то він усе вигадує, — знічується Любка. — Він сам увесь вечір з дядьком Семирозумом змія пускав.

— Сідай до куделі, кажу! — гримає Марія.

Філарет виносить з сіней дві гасові лампи. За склом ледь жевріють багрові язички.

— Даниле, а, Даниле!

— Я туточки, господарє, — озивається з-за тину наймит і стрибає в двір.

— Ти де був? — підозріло питає Філарет.

— Зашаруділо в стогах, думав, чиясь худобина прибилась.

— А-а-а... Бери лампу. Та обережно, підпалиш — в тюрмі згною...

Вони чалапають через городи до клуні. Філарет одмикає двері. В клуні солодко пахне влечаним житом. У снопах шарудять миші. Філарет ставить лампи в заглибини ушул. Блищать під стіною вичовгані долонями ціпи.

Заходить до клуні Денис Бугай, у дверях знімає шапку:

— Драстуйте, хазяїне!

Заходить Дахновець, що в нього шестеро дітей, у дверях знімає шапку:

— Драстуйте, хазяїне!

Заходить кривий Почепня, вклоняється Філарету:

— Драстуйте, хазяїне!

Заходить Матвій Семирозум, руки в кишенях сірячка.

— Драстуй, Філарете! Не спиться?

— Хто рано встає, тому й бог дає, — хмуриться Філарет.

— Он Дахновець від народження з півнями встає, тільки бог йому чомусь дуже мало дає...

— Краще ціпами, ніж язиками, — злиться Філарет. — До роботи!

Данило з Кирилом вже під стріхою, шпурляють на тік снопи. Філарет плює на долоні, розмахує ціпом:

— З богом!

З хеканням, гупанням падають на розперезані снопи важкі бичі, повискують у мозоляних долонях ціпилна і тужно порипує ув'язь. Од кожного удару здригається тік, танцюють язички полум'я в лампах.

— Гуп-гуп, гуп-гуп...

Щедро пирскає в солом'яну загорожу Філаретові зерно...

ЗИМА. БРИСЬКО

Ще восени, одразу по розмові з дідом Кириком, зібрався її було навідати Батрака, Миколаєвого дядька, що він з ним колись пас корів. Але сестра охолодила мене:

— Так він у місті, в лікарні. Орина казала, ледве довели.

— А що з ним?

— Я й не розпитувала. Роки вже — не маленькі. Дай бог кожному дожити. То й чіпляються якісь болячки.

Село біле-біле. Тільки тини та дерева — чорними тіням Сніг молодий, м'який, іти приємно. Ми з сестриною дочко вертаємо із школи. Так трапилось, що в мене сьогодні жодного громадського навантаження, а в неї — п'ять уроків. Дівча звично щебече про свої шкільні пригоди, а я пропускаю її мову повз вуха і насолоджуюсь тишею. Незабаром я матиму півроку педагогічного стажу. Окрім, звичайно, студентської практики. Зате півроку ці — у своєму селі, де кожен, десятьма роками старший, знає мене безштаньком, а молодші ще пам'ятають прізвиська, що ними мене нагороджували у школі. У сьомому класі, де я вихователем, ще стоїть парта, на якій видряпане моє прізвище. Як не фарбував її завгосп у перші дні мого вчителювання — літери проступають, попрацював я на совість. І коли я розпочинаю перед семикласниками моралізаторські промови, бісові діти, наче ненароком, зиркають у бік моєї парти. То ж доводиться мені на перших порах не солодко, я стомлююсь і зараз радію тиші, білому снігу, зовнішньому спокою. Мимохить уява моя перегортає десятиріччя, ніби сторінки книги, і я вже в лісному хуторі, занесеному по самі вуха снігом, поміж людей, яких пізнаю все глибше і яких по-своєму починаю любити; суцільною білою кучугурою горбатиться вулиця, а внизу, обабіч хатки, ніби темно-сірі гриби-обабки, голодний Брисько шкребеться у двері Маріїної халупи — раптом звідкілясь, з-за снігової пелени, насмішкувато-добрий голос:

— Товаришу вчитель!

На ґанку сільської Ради стоїть Миколай Чемерець, сміється:

— Товаришу вчитель, ви ще не забули, що сьогодні, о другій годині, агітатори збираються?

Уже з місяць Миколай — головує і зараз майже не буває вдома. Ми бачимося з ним тільки в сільраді. І хоч моя сестра трохи критично

ставиться до того енергійного головування, мовляв, новий віник завжди пробує по-новому мести, але швидко стирається, мені до вподоби запал сусіда. Він якось посерйознішав, певніший себе і вже не кличе мене "пане вчителю!", а тільки "товаришу вчитель!". А про передвиборну нараду агітаторів я зовсім забув, уже пів на другу, немає сенсу іти додому, робити зайві походеньки. Я віддаю свого портфеля сестриниці і йду до Миколая.

— До обіду вас чекати, дядьку? — гукає дівчина, трохи ображена, що я зрадив її товариству.

— Скажи матері — я пізніше, — гукаю, хоч вона стоїть що зовсім близько, але білі площини городів, вулиці, майдану перед сільрадою та клубом якось видовжують простір.

Вітаємось з Миколаєм, розмовляємо про якісь дрібниці, а в мені знову оживає лісний хутір, завіхолена вулиця, Марія...

— Миколай, — перериваю я на півслові Чемерцеву мову. — Як здоров'я твого дядька?

— Батрака? Десь на тім тижні з міста привіз старого. Трохи підремонтували, шкандибає біля хати.

— Він що, справді у батраках ходив?

— Перший батрак на селі був, у першого господаря наймитував. У Кушніра, може чув? А навіщо тобі?

— Так я зайду до нього, поки тут ще зберуться, — обминаю Чемерцеве запитання. Мені не терпиться попливти у минуле.

— Я зараз проведу тебе. Теж дядька провідаю.

Світлиця в Батрака з тих, що десь між містом і селом загубилися. Новенька шафа в кутку, рушники та хустки на жердці, паперовий килимок з яскравими півоніями над ліжком, дешевенька люстра під стелею і настільна лампа біля купи книжок, лави попід стінами... Живе з сином та невісткою.

Дід сидить біля грубки, струже якусь цяцьку для онуків.

Вітаюсь.

— Пізнаєте, дідусю? — кажу.

— Е-е-е, молодих уже катма пізнаю. Ростете, як пирій па межі. Багато вас. А нас усе менше та менше.

— Дядьку! — гукає Миколай, певно, дід уже недочуває. — Це ж учитель, онуків ваших вчить. Просить, щоб ви про батракування своє розповіли. До газети писатиме. — І до мене: — Будь здоровий, побіг я, люди збираються.

Лишаємось удвох з Батраком. Я не знаю, з чого почати розмову.

— Рано почали наймитувати, дідусю? — питаю.

— Е, ні, не рано! Мене батько пробував грамоті навчити, та кишка тонка, їсти не стало чого. У дванадцять літ пішов до Кушніра.

— А що ж ви в нього робили?

— Усе робив, що загадають. Коней пас, біля волів ходив, волочив, потім і до плуга став.

— А їли за одним столом з господарем? — запитую, бо пригадується розповідь діда Кирика про Філарета.

— Що ви? Як то за одним столом? Хіба можна — з господарем! Таке скажете! Так він же — в світлиці, йому наймичка підносила, а тобі, приїдеш з нічного, миску недоїдок сунуть під ніс на кухні — та й живи... Як можна — з господарем...

— А дід Кирик каже, що за одним столом...

— Так Кирик же у Філарета служив?

— У Філарета.

— То інший чоловік, Філарет. Знаю добре, хоч не жив на хуторі. По голові гладить, гладить, а тоді як дав щигля — місяць синю ґулю носитимеш. І в усьому такий. Хитрюга, а що вже скупий! Світ таких не бачив. Кушнір хоч сам жив, як пан, а той ні собі, ні людям. Коли землю забрали, купив халабудку край села та й помер там з голоду. А потім люди горнятко золота в саду відкопали. Отакий був чоловік.

— А Кушнір інший?

— Кушнір — вовк. Пазури — помилуй боже. Коли б не революція — все б до своїх рук прибрав. І Філарета б проковтнув. Чекайте, десь у мене там пляшечка в куточку прихована. Відколи Миколай головує, життя нема. "Не женіть, — каже, — дядьку, більше тої цукристої, бо що я людям скажу?" Так оце сусідка, дай їй бог здоров'я, вигнала пару пляшок для мене, — кілограмчик цукру купив. Бережу як лікарство та ще про добрих людей...

Я відчув, що розмова буде не коротка, і скинув пальто...

*** **

Місяць — білий, струпчастий, наче з вареної картон виліплений, наче діти товканицю з чавунчика не виїли а Марія взяла та й викинула в дерев'яну тарілку, Бриську..

Давно таке було, навіть не віриться, що було, але було один тільки раз, правда...

Зате відтоді, як дивишся на Місяць-повню, слинки течуть і в порожньому череві — теплінь.

Брисько вибирається на найвищу кучугуру — звідси хирлява хатка видається зовсім маленькою, бовдур на рівні Бриськових вух — і голодно виє в недосяжну білизну.

А мороз усе міцнішає, терпнуть у снігу лапи, більмуваті ж вікна і не думають жевріти, до ранку ще так далеко! Марії, певно, й на думку не спадає, що він повернеться та ще так швидко. Ото, радіє, нарешті здихалась одного дармоїда. Стерегти нема чого, а їсти — дай, бо чи ж сила дивитися, як жива душа з голоду здихає.

Тільки даремно так Марія гадкує. Весна таки колись прийде і Брисько в поміч: по гриби з Любою та Іванком ходитиме, за охоронця, товару чужого в город не пустить. А курей з капусти? По Іванкові — ані качанчика до осені не лишилося б. То в роботі, то з Семирозумом змія ліплять. А Брисько не дрімає, не марнує часу — стереже. Тільки табун куриний у город, Брисько — стрілою...

А Марія, що надумала,— гнати його з двору. Ще на тім тижні гнала-гнала, і палицею била, і груддя шпурляла, аж за хутір вигнала. Та хіба ж Брисько залишить господу сиротою? Тільки відбіжить од Марії, хвостиком крутне і сидить. Марія — додому, і він — за нею.

Марія стане посеред двору і горлає на весь хутір:

"А чим же я тебе нагодую, здохлятину?"

Гамірлива жінка. Наче Бриськові багато треба. Самої юшечки, водички тепленької, аби картоплею пахло. До весни б перебитись. Там миші з'являться: двійко зловив — півдня ситий. І трава зелена, молода. Пожував — у череві одразу повніше. Ні, по теплу — гарно живеться, майже сито. А хіба вже за такими височенними горами теплота?' Тричі Місяць ще стане повнею та схудне — ось тобі й весна.

Так ні ж, не втерпець Марії. Каже Денису Бугаю:

"Ти до лісу зібрався? Я Бриська прив'яжу до саней, а ти там десь припни, бо не маю чого й дітям дати, не то що псові".

І все тишком-нишком, щоб Люба та Іванко не знали. Іванко, може, й не так, йому б тільки майструвати щось, а Любка — та розуміє Бриська, вона б не дозволила, коли б знала.

Бугай що — припнув, як Марія просила, Бриська серед лісу, в гущавині. Сподівався, що там йому й кінець. Та хіба ж вистоїш на снігу довго? Іди постій, хоч ти і в постолах. Зачекай, тепер усіх курей на Бугаїв город гнатиму... Довелося мотузка перегризати.

Поки перегриз та з лісу, по заметах, вибрався — ніч, двері на замку, поснули всі у хаті. Тепер і кукурікай на морозі, на Місяць зубами клацай. Скільки не стрибай — не вкусиш, яким би смачним не видавався той Місяць. Уже й розганявся та з найвищої кучугури — марно. Тільки дражниться своїми гладкими боками...

Брисько виє — од холоду та з голоду.

Виє на Місяць.

Тоді не витримує, скочується до рундука, шкрябається у двері, висі під вікнами.

Десь по довгим валуванні в сінцях гримкотять, двері прочиняються. На порозі — Марія.

— А щоб тебе покрутило та поломило, щоб од тебе й кісточки не лишилося! Що ж мені, бідній, з тобою чинити? І привів же тебе Іван на мою погибель. Чи тебе в самий Пітер одвезти і там прип'яти? Іди вже, злидото, хоч і пес, а душа — не камінь, жалко... Коли б то вона була, та зайва картоплина...

Брисько шмигає між Маріїних ніг. У закутку, де колись коза мешкала, — його місце. Згортається в клубок, хвостом прикривається — дрімає, радий, що, нарешті, вдома.

Але й крізь сон Бриськові ще довго привиджується студений зимовий ліс.

Була неділя.

У Філарета по сніданку пили чай, заварений вишневим гіллям.

— Хто в моєму дворі — одна сім'я, — казав Філарет. — У мене все простому, по-доброму. Немає того, щоб за столом: ти — наймит, а я — господар. Живіть кожного — і бідного і багатого — однаково їсти просить.

Сиділи за одним столом, на кухні: господар з господинею, два наймити і наймичка, що біля свиней та корів ходила. Самовар стояв поруч Філаретихи. Біля кожного глиняна чашка й блюдце. Зі стелі, на ниточці, звисала грудочка рафінаду. Після п'ятого ковтка тулили ту грудочку по черзі до рота, одкусували на півнігтя, скраєчку, і знову звучно, смачно сьорбали.

Колись, ще до війни, Філарет інакше робив — пускав грудку цукрової голови по колу. Але хіба встежиш за всіма: один — раз куснув, інший — двічі встиг, третій притримав за губою та знову до цукру. А коли на ниточці — ніякої брехні, все по-чесному, все перед очима. Раз кусни скраєчку — п'ять повних ковтків зроби, тільки тоді до нитки тягнись. Ласий до солодкого народ пішов. Філаретів батько, бувало, раз лизне, а всю чашку видудлять. Зате з цукром.

"У кого ще ти чай з цукром питимеш? — казав Філарет, коли наймав батраків. — Не життя, а рай".

Пили чай зимовими недільними ранками довго, вперто, до сьомого поту. Аж доки господар не впивався донесхочу. Бо що батько покійний застерігали Філарета:

"Дивись по наймиту, як він чай п'є. Хто наробився, припотів біля хазяїнового майна, того й на воду тягне. А хто ліньки-бриньки, той ледь чашку здолає. Такого гайдамаку жени в три шиї. Недужий, і до роботи кишка тонка".

– Кушнір приїхав! — раптом мовила, зиркаючи у вікно, Філаретиха без радості, але й без лихого слова — ждала, як чоловік поведеться.

Філаретові, звісно, кожен гість, як ніж до горла,— пригощати доведеться. Але зараз свіжа людина, та ще Кушнір! – гостинно просимо. Що там у селі, у широкому світі чувати? Докочуються якісь відголоски, лихі, тривожні, а не знаєш, не відаєш, що й до чого. Одне метикуєш — не на добро.

Хазяїн підводиться з-за столу, хреститься, надіває шапку і йде до дверей стрічати гостя.

"Як не верти, — товчеться в голові, — а горохвяників подати треба, і сала кусень до горохвяників, ні, півкусня вистачить, сам тільки пригублю..."

Кличе в сіни дружину й шепоче на вухо:

— Сала візьми мерзлого півкусня, тільки там у діжці моя помітка, до місця прилаштуй. І горохвяників спечи, тільки не по одному подавай, не відразу, а хай трохи вичахнуть. Бо він до горохвяників ласий, гарячих дюжину втріскає...

Чи вельми вже виголодніла Любка, чи й справді така смачна та картопля, аж тане в роті. Варена, в лушпинні, ще и підмерзла трохи під полом, від того солодка, наче буряковий узвар. Тільки що з тих трьох картоплин Іванкові — ніби корова язиком злизала. Пальці обсмоктав і Любці до рота заглядає. Звичайно, він і на зріст більший, і дужіший, йому більше треба. Любка ламає одну картоплину, віддає половину братові. Всередині картопля сипка, наче молодий сніжок або цукристе яблуко — хоч язиком лижи. Любка заплющує очі, згадується літо, яблука з Філаретового саду, походи разом з Бриськом до лісу, по горіхи.

— Ма, ма!

— Чого тобі?

— А ви Бриська годували?

— Хай він здохне, твій Брисько! Де я на всіх вас настачу?

Любка затискує в долоні шматочок картоплини, й не лиже, згадує вічно голодні Бриськові очі. Вона чула, як пес вночі шкріб двері, добивався в хату, певно, дуже холодно було. І де це він загулявся, припізнився? Любка звечора питала матір, а та одне твердить: повіявся кудись, повіявся. Далеко, мабуть, віявся, бо тільки пізно вночі вернувся.

— Мамо, а де вчора Брисько так довго бігав?

— Вовків у лісі, мабуть, колошкав.

— А вовки його не з'їдять?

— Кому така здохлятина треба? Самі кістки.

— А він голодний?

— Зараз усі голодні.

Любка якусь хвилю думає, тоді кидає на голову мат рину хустку, біжить у сіни.

— Ти куди босоніж? Я ось полізу на піч, так ти й в біжиш у моїх бахилах.

— Я зараз, — відмахується дівча.

У сінях сутінково, годі й побачити одразу Бриська, але він кидається їй на груди, лиже обличчя, аж повискує од радості. Любка, стрибаючи з ноги на ногу — мерзла земля; боляче штирхає в підошви, — чухає псові між вух, потім кладе на Бриськового язика шматочок бульби:

— Це — тобі, а то ще мені лишилось...

Пес ковтає, ніби й не було нічого на язиці. І знову — до обличчя дівчини.

— Горе ти моє, — зітхає Любка, зовсім, як мати. — Хіба ж тебе нагодуєш? Візьми ще й цей шматочок. Мати на обід борщу з капустою наварила, олією посмаченого, то я вже зачекаю, в звичку...

Випростує долоню, Брисько злизує залишки бульби, і в цей час дівчина помічає, що хатні двері прочинені і мати дивиться на неї. Але цього разу не кричить, не свариться. Тільки важко зітхає.

— Іди вже до хати, бо застудишся.

Любка стрибає через поріг, хукає на руки, а ногами — під коц, що на лежанці, швидше відійдуть.

— Ти б до Кириків пішла, — каже по довгій задумі мати. — Там сьогодні дівчата з усього хутора збираються.

— А в що я взуюся? — радіє Любка несподіваній материній ласці.

— Я свої шкарбуни віддам, — чомусь одводить вбік очі Марія. — Сьогодні ж неділя, нікуди не треба йти. Взувайся швиденько. Тільки Бриська з сіней не випускай, бо надворі йому кепсько прийдеться, сьогодні мороз лютий.

— Гаразд, мамо!

Кушнір горохвяників не їсть, наливки не п'є. Сидить, мов стара сова за світла на в'язку: тільки очима круглими водить. То на вікна, то на двері.

— Чув? — видавлює нарешті. — В Пітері — бунт, Керенського, Олександра Федоровича, скинули...

Філарет витирає долонею чуба, пригладжує волосся на потилиці.

— А нам — що? Ми люди трудові, потом свій хліб цілим, нам при всіляких властях добре.

Кушнір несподівано сміється. Дрібно-дрібно, наче копійками в гаманці шамотить:

— Досить дурника з себе корчити. Не перед комісарами поки що сидиш, їм розкажеш. А вони поспитають, скільки десятин маєш, скільки батраків держиш та скільки літ хутір у кулаці тримаєш. Ще й усіх голозадих злиднів на тебе натравлять. Як у біблії сказано: увечері — все маєш, її прокинешся вранці — бери торбу та собак попідтинню дражни.

Філарет у читанні не вельми сильний, слабкий, можна сказати, а з біблії тільки те знає, що батюшка, коли гостює на масляну, сп'яну натеревенить. Але зрадливий холодок, що було трохи причаївся взимку, студеніє в грудях:

— У нас — глушина. — Ти — перший гість з хазяїв, підколи сніги впали. Голота іноді заходить, так аби що поцупити, з тими не розговоришся, женеш у три шиї, та й годі. Щось ніби казали, якісь буцімто переміни чекаються, але зараз щодня переміни, збісився світ, так не дуже й віри ймеш...

Філарет хитрує, обминаючи чіпкий погляд гостя. Чути він чув, що в Пітері знову революція, робітники бучу зчинили, і тепер при владі ті, які дуже царя лаяли, а від таких добра не жди. Але, знову ж, Кушнір — і багатший (ще як кирпичу гнув, доки не припекло), і землі його навколо села. Коли справді що почнеться — йому першому жаби цицьки дадуть. А в нього, Філарета, буде час до біди підготуватись. Хутір — у лісах, болотах, поки те-се, а там, дивись, знову власть переміниться.

Але гість бачить Філарета наскрізь. Гадкує, болота, ліси порятують. Дзуськи! Разом гинуть будемо. Тільки ж ні! Не про загибель треба думати. Кушнір кладе на стіл щосили стиснуті кулаки:

— Хвостом не верти. Не до хитрощів. Революція — така штука, що в будь-якій шпарині знайде, коли маєш хоч гріш за душею. А у нас з тобою

— не один гріш. І вже зазіхають. Мої люди серед сільської голоти пасуться. Злидарство постановило: послати своїх комісарів у хутори, хай революцію роблять і таким, як самі, землю наділяють. Щоб у всіх, значить, порівну. Про тебе, до речі, теж згадували..

— Що про мене могли згадувати, — намагається не виказати тривоги Філарет. — Ми — люди непомітні, тихі, в бійку не ліземо, по вуха в болоті сидимо...

— А те, що ти — во... — киває на свій кулак. Тоді піднімає і стукає ним по столу: — Досить, досиділися в болоті! А зараз таке: хочеш жити — зуби точи. Второпав? Є вірні люди?

— Є... один...

— Скажи, хай покличуть. Діло є конче...

Філарет важко підводиться з-за столу, тягне по світі лиці свої чоботища, прочиняє двері до кухні і бачить Данила Семирозума. Підозріло мірляє його поглядом. Тоді:

— Поклич Дениса. По торговому інтересу, скажеш.

Марія хукає в шибку, доки білий волохатий кожух не крижаніє. Тепер крізь сизу копієчку видно Любу, що почовгала вулицею в бік Кирикового подвір'я.

Тоді замикає сінешні двері, прочиняє хатні. Брисько радо стрибає через поріг. Марія знаходить під лавкою мотузка, що ним колись, як ще мали, припинали на узліссі козу, робить на одному кінці зашморг, накидає його на Бриська. Пес вертить хвостом і цілує руки господині.

Іванко мовчки стежить з печі за материними приготуваннями.

— Чого витрішки ловиш? — якомога сердитіше кидає синові Марія. Злість росте, але жінці її все мало. — Іди помагай!

— А хіба що, мамо? — ковзає на долівку хлопчина.

— Що, що... Доки йому мучитись і нас мучити? Вистачить вас, мучителів, на мою голову. Одним менше від сьогодні стане. А шкіру Бугаїсі збуду — ще й сіль матимем.|

Марія тягне Бриська на середину хати, закидає мотузок на гак, що в сволоці. Тоді ступає кілька кроків до дверей, тягнучи за собою мотузок. Брисько спинається на задні лапи і раптом зовсім зависає в повітрі, тріпаючись та звиваючись.

— Мамо, боюсь... — схлипує Іванко. — Відпустіть його.

— Боїшся? А картоплю жерти не боїшся? — кричить Марія, заглушаючи тим криком усе в собі: — Може, завтра не сядеш біля миски, а йому віддаси? Лови краще за лапи та тягни вниз.

Зашморг в'язне в густошерстім пахолку Бриська, пес крутиться на мотузку і все ще повискує, виваливши червоного язика. Марія обмотує кінець мотузка навколо ніжки стола, робить вузол, тоді хапає Бриська за лапу, Іванко, одвертаючи лице, береться за другу, обоє щосили тягнуть униз. Очі пса вибалушуються з орбіт, він хрипить і давиться язиком. Раптом мотузок лускає, Марія з сином падають долі. Брисько із зашморгом на шиї забивається лід стіл і наполохано, скривджено скавучить.

Денис хутко одягає свого потертого козушка, біжить па поклик. Навздогінці, з ґанку, гукає Мотря:

— Ти ж, коли що, не продешеви там.

Тільки наблизившись до Філаретового двору, Бугай стишує ходу. Як не як, він сам — з господарів, нема чого з тим Філаретом вельми лизатись, дасть бог, колись і ми розбагатіємо, втремо усьому хутору носа, та й не тільки хутору.

Обережно прочиняє двері на кухню, запитує Кирика, другого наймита Філаретового:

— Де вони?

— Там, — киває Кирик у бік світлиці.

Денис стає на порозі, зводить очі на господаря:

— Кликали?

— Проходь, проходь, — гуде від столу Кушнір.

Тільки тепер Бугай помічає гостя, шанобливо вклоняється — Кушнір поважніший за Філарета, на весь повіт господар. Обминає стіл, сідає на краєчок лави.

— Хазяйство маєш? — питає Кушнір.

— Маю, аякже, — трохи вагається Денис. — Бугая.

— Кого, кого?

— Бугая, значить. Ну, для корів...

— Він і по торгівлі справний, — перебиває Дениса Філарет, певно, побоюючись, аби Кушнір не засумнівався в хуторських. — Знає ціну копійці.

— Так ось, панове, — каже по хвилі Кушнір (Денисове серце тьохкає — і його паном названо!). — Так діло стоїть, що коли бог не допоможе та самі рук не докладемо, то доведеться вам, Філарете, землю злидоті роздавати, а тобі, вельмишановний, свого бугая до спільної череди вести.

— Заступи нас, господи, — хреститься отетерілий від тих слів Денис.

— Отож-бо і я кажу, — Кушнір кладе лікоть на підвіконня, поважно хмурить брови. — В Пітері — самі чорнорукі при владі, в Києві — якесь гайдамацтво, а ми, лісовики, між двох вогнів. Моя гадка така: хай вони в себе революції роблять, а до нас — зась. У нас — своє, селянське царство. Свої прем'єри і свої міністри, свої голови і свої руки. Тільки ось рук густіше треба. Пропоную створити в нашій повіті власну, селянську, армію. Тоді і Росії, доки там безбожці, — дулю, і Малоросії — дулю. Самі по собі будемо. А там, у світі, хай кип'ятяться, хай шумлять. Воно швидко пронесеться, як літня буря, тоді й ми вигулькнемо живі та дужі. А поки що, ось вас, приміром, — киває в бік Дениса, — на міністра, який по торгівлі, висунемо. Повіт у вашу владу — і дійте...

Денисові і жарко, і холодно од тих слів, і хочеться швидше бігти додому та про все розповісти Мотрі. Так і скаже: Кушнір царство організовує, пропонує мені стати наглядачем по торговельному ділу. Самому Денисові воно, можливо, і не під силу, грамоти не знає, але з Мотроною — не страшно, вона в цифрах, наче курка у просі...

— Заможні, міцні люди стануть при владі, — веде далі свою мову Кушнір. — У північніших селах уже великі загони маємо, які за нас. Пристаєте до гурту?

— Пристаю, — видавлює з пересохлого горла Денис.

— Пристаю, — каже по хвилі Філарет. — На нас, хазяях, світ тримається. Нам його й тримати, коли хитається.

— Так-таки, так, — киває своєю маленькою головою Бугай.

Сутеніє. Марія лишає дітей самих і йде до Семирозума. Той сидить потемки у своїй комірчині — пахне деревом, клеєм, фарбою.

— Дядьку, — каже Марія, — ви б допомогли біді моїй. Хоч і неділя сьогодні, та завтра ж спозаранку у Філаретові клуню підете.

— Що в тебе, Маріє? — відказує з густих сутінків Семирозум.

— Та така річ, що й просити неловко, але ж безвихідь. Ото ж коли ще Іван був, так пса того завели, Бриська, а тепер не маю чим годувати його, зима, а така вже голоднеча, а що повесні буде, й подумати жахно, гнала-гнала, сибірного, з двору, все одно назад вертає, звик, та й куди йому, бідоласі, подітися, хто ж його де нагодує, воно ж хоч і псина, а теж розуміє...

Тут Марія заплакала. Але швидко оговталась, витерла фартухом обличчя:

— Так мушу зачавити його якимось, не відривати ж од дітей останню картоплину. А ще ж Любка у мене — дурне таке, що й себе дало б укусити, аби чимось пса нагодувати. Так ми оце з Іванком вішали-вішали Бриська, тільки нічого з того не вийшло, не годящі ми на діло, чоловічу руку треба. А ми б вам у дяку шкуру пса віддали, шерсть у нього густа й пишна, в хазяйстві здалася б...

Семирозум мовчить.

— Так ви вже, дядьку, не відмовте, бо нема кому допомогти сиротам, окрім вас, дядьку. А як Іван повернеться, то він вам відробить, коли що...

Жінка ще хвилю стоїть у порозі, чекає, чи нічого більше не мовить господар, далі повертається і причиняє за собою двері.

Сніг рипить під вікном все тихше, глухіше.

Семирозум важко кладе на коліна свої грабасті долоні й так застигає у тиші і пільмі.

Данило з Кириком, поклавши волам та коням сіна, підгрібають вилами навколо стогу, бо як помітить Філарет хоч одну стеблину на снігу — біди не обберешся.

— І чого ото ми його так боїмося? — починає раптом Семирозумів Данило.

— Кого? — озивається Кирик.

— Та Філарета.

— Аякже, хазяїн наш. Так ведеться, щоб наймит хазяїна боявся. Інакше який порядок на землі буде?

— А хто ж його встановив над нами, того хазяїна? — не вгаває Данило, певно, маючи щось своє на думці.

— Мать, од бога. Кому як у бога поталанить. Йому випало хазяїном бути, а нам з тобою — батракувати.

— Хитро, — тихо сміється Семирозумів син. — Це ж, виходить, як впряглися ми в плуга, то й до смерті тягтимем, а він нас поганятиме? Хіба то по-божому, щоб одні на шиях інших до раю в'їжджали?

— Воно то так, що не по-божому, — погоджується Кирик, спершись на вила і щось собі метикуючи. — Але хто тобі сказав, що багатий до раю втрапить? У писанні сказано, що на тім світі сама голота раюватиме. Та й

про що тут балакати? Не ми перші, не ми останні... Головою стіни не проб'єш...

— А знаєш, — хилиться ближче до товариша Данило, — я з кухні Кушнірову балачку чув. Бунтують, каже, в Пітері.

І ніби ті бунтівники вже при владі — сама голота. Злидота, каже, хто з найбідніших, царство посіла. А ми з тобою що — з найбагатших?

— Того бути не може, — настрахополохано шепоче Кирик. — Бо пани — то сила. У них і рушниці, і гармати. А в нашого брата тільки оце, — показує свою темну, в заскорузлих мозолях, долоню.

— А коли з оцього та зробити оце?.. — Данило стискує долоні, і два могутніх кулаки бовваніють у сутінках.

— Може, воно й так, — спроквола, замислено, проказує Кирик. — Тільки хто його знає...

Семирозум, навіть не знявши шапки, стоїть у порозі Маріїної хати.

Чадить на комині скіпка. Із сволока звисає новий мотузок — Марія позичила в сусідів. На печі схлипує Любка:

— Не вішайте Бриська, мамо. Не вішайте Бриська. Ось тато приїде з війни, я все розкажу...

Під полом голодно повискує Брисько. Мабуть, відчуває, що чекає на нього.

Марія ставить на стіл четвертинку каламутної самогонки, кладе цибулину й крайчик хліба. Дивиться на гостя.

— Зараз чи по роботі?

— По роботі... — видихає Семирозум, далі дістає з кишені тренчика.
— Візьму я до себе Бриська, Маріє. Повесні забереш. Шкода пса. Хіба його вина у наших злиднях?

Сміється крізь плач Любка. Марія витирає фартухом очі.

— Хай вам бог допоможе, дядьку Матвію.

— Атож, хай помагає. Семирозум підманює пса.

Той забився в куток, боїться.

Марія відщипує скоринку хліба, кладе біля полу.

Брисько зиркає то на скоринку, то на Марію. Вагається, не наважується вилізти з-під полу. Але порожнє черево владно диктує свою волю. Поки пес вилизує долівку, де лежав хліб, Семирозум чіпляє до нашійника тренчик.

— А навідувати його можна буде, дядьку?

— Звісно. Хоч щодня...

— То я завтра прийду, дядьку.

— Авжеж...

Виходять надвір — Марія, Семирозум і пес.

Жінка, перш ніж примкнути за гостем двері, довго стоїть на порозі, дивиться йому вслід.

Білою, в заметах, вулицею ідуть двоє: людина і пес. Довгі синюваті тіні од них — по верхівках тинів та верб.

Семирозуму вперше за багато років хочеться впитися. Щоб забути ці віжки, що звисають із сволока, Любчин плач, увесь жах цього життя.

Підводить голову.

Місяць ніби на плечі усівся, зовсім близько — повний, білий, увесь у яблуневім квіті.

Тоді, щоб забутися, мріє: він, Семирозум, іде тими місячними садами, тілу вільно, душі легко та гарно. Тільки ж, коли б озирнутися, — а за ним ступають його Пріся, його Данило, Марія, Любка, Іванко, Іван, Кирик, Рута, всі-всі, окрім Філарета та хіба ще Бугая з Мотрею, бо ці й там, на Місяці, останню зернину з ближнього дратимуть, щоб розбагатіти. І Брисько хай слідом чалапає. Здається, махни зараз крильми, раз, другий, а Місяць — ось уже він, рукою дістати. А справді — коли б крила. Та щоб ніколи вже й не вертати в цей холод та злидні. Землі на Місяці скільки хочеш, вільно, риба в ставках, ліси багаті, по садах ідеш, а яблука; гуп, гуп! "Дядьку Семирозуме, дивіться, яблука – з мою голову!" Цей ще мені Іванко. Як мовить що іноді — весь вік упам'ятку: "Коли б ще більшого змія, дядьку, та держално..."

"А може, й справді? — аж лоскочеться в Матвієвих грудях, і вже в голові якісь колеса, полотна, крила: — Змій — не змій, а коли б супроти вітру та з хати. Адже хто ходив у Таврію, казали, що у великих містах залізних птахів вигадали, котрі самі літають..."

Семирозум впускає Бриська у сіни, а сам довго не йде знадвору, дивиться на Місяць, і щось велике народжується в його серці...

*** **

У школі — канікули, я зібрався до міста, але вже третій день непогодило — за стінами сестриної хати стугонів вітер, сніг вертіло, сіяло, несло так густо, що годі побачити щось за два кроки. Сестриниця щосили розважала мене своєю невгамовною допитливістю.

Нарешті, десь на четверту добу, під ранок, стихло.

Я зібрав валізу, вийшов на ґанок.

Миколаєву хату занесло по самі вуха, над сніговою горою виднілися бовдур та різки телеантени. Впоперек вулиці громадилися білі гребені.

— Хай хоч стежки протопчуть, — мовила з сіней сестра. — Як не боїшся задубіти, то можеш на тракторі з молоком. Молоко обов'язково повезуть до соші.

Я таки пробився в центр села, дочекався трактора, що тяг дерев'яного помоста з бідонами. Виїхали за село.

Біла рівнина з сірими пасмами лісів на обрії забовваніла перед моїми очима. Два колгоспні бульдозери відсовували і прасували за крайніми хатами перемети — пробивали дорогу до цвинтаря.

Учора нагло помер дід Кирик. Жив він сам, жінка торік, руки склала, діти десь у містах, хто вчиться, а хто вже й довчився та сім'ю завів. Син молодший, правда, в селі, тільки в приймах, далеко од нього живе, та й робота клопітка — шоферує на лісовозі, все по відрядженнях, не часто вибереш хвилину батька провідати. Перед тим Кирик увесь день не з'являвся в пожежні, коні лишились негодовані, старший пожежник зайшов висварити діда, а він — мертвий на печі лежить. Певно, вночі помер.

І треба ж — у таку негідь.

Тепер мають роботу бульдозеристи.

ВЕСНА. ДОРОГИ

Сільськими околицями, поза городами в рудих плямах гною, попід лукою, на якій уже біліють гуртики качок та гусей і синіють озера весняної води, виходжу на хутірський шлях.

Дорога струпчаста, в темних дзеркалах грязкуватих ковбань — земля увібрала воду, але ще не підсохло. Нових колій нема, тільки осінні закарлючки від коліс. Машини сюди не ходять.

Збоку, на моріжку, свіжий слід трактора — мабуть, сьогодні подався до лісу. Я б міг на ньому під'їхати, коли б вийшов раніше. Але не шкодую. Після шести уроків пройтися полями...

Власне, я б не скоро рушив на хутір, хоч ще взимку мав намір побувати в місцях, де жили Матвій Семирозум, Данило, Кирик, Бугай... Ці люди жили десь зовсім поруч, хай кількома десятиріччями раніше, ці люди і зараз у пам'яті села, і не тільки старі люди знають про них. Це ніби ґрунт, з якого росте сьогоднішнє мого рідного села, легенда, яка переживе усіх нас, легенда чи притча, що їй немає скону.

Учора проводив у школі заняття літературного гуртка. Розбирав з гуртківцями їхні вірші, намагаючись якомога менше лаяти їх, аби ненароком не взяти на душу гріх і не заморозити категоричним присудом справжній талант. Розповів, що пробую записати перекази людей про перший пореволюційний рік в колишньому лісному хуторі, про дядька Семирозума, який збудував самольота і мріяв полетіти на Місяць... Уже виходили із школи, коли до мене підійшли троє дівчаток.

"А ось Галина каже, що її прадідусь на справжній тачанці у громадянську війну з білими бився..."

Одна з дівчаток зашарілася:

"Бабуся мені розповідала..."

Мені чомусь легко і тепло зробилося в грудях:

"А як звуть твою бабусю?"

"Баба Люба. А прадідуся звали Іваном. Так йому на війні обидві ноги снарядом одірвало. Так він сів на тачанку і кулеметом з білими бився. А дядько Данило, що його портрет у клубі висить, поруч нього з білими бився. Так він казав бабі Любі, як дід Іван помер. Ранило його в груди десь у степу, але він стріляв, доки було сили, а після того й помер на руках дядька Данила..."

"Правда, дівчинко, мовив я, відчуваючи, як мені здавио горло, ніби розповідали про смерть дуже близької людини. — То — правда..."

І тоді ж я подумав, що завтра неодмінно сходжу на хутір.

Хутірський шлях був порожній аж до самого лісу, тільки метрів за сто манячила жіноча постать.

Не хотілося ні про що говорити, і я ступав повільно, поки не впізнав у подорожній бабу Руту.

Нещодавно я гостював у неї, і ми довго розмовляли.

Мабуть, до онуки простує. Дівчина закінчує цієї весни десятий клас, живе у родичів.

— День добрий, бабуню. До онуки прошкуєте?

— Драстуйте. Та до онуки ж. Лінується приходити, поки дорога для лісапету не годиться, так я й думаю собі — провідаю по теплу і гостинчика віднесу.

— Треба, треба... Бо як повіється в місто, в який-небудь університет, то вже не віднесете...

— Ой, дитинко, тепер так трудно вступати. Усе ж наказую їй: учись та вчись, мо, хоч з тебе люди будуть.

— Трудно, бо всі хочуть учитися, бабусю.

— А ви знаєте, дитинко, — всі. Не так, як ми, темні та забиті виростили. Дякувати богіві, хоч у лікбезі повчилася. Бо й розписатися б не знала, коли тепер гроші за старшого сина приносять. А ви ж куди?

— Та так, до лісу.

— А пройдіть, пройдіть, діло молоде, — листячко, квіточки. Любила колись і я об таку пору до лісу бігати. Та вже як побралися з Данилом, не до лісу було і не до квіточок. Тільки й спочину душі, що діточки...

Рута ще трішки провела мене і завернула вбік — полівка вервечилась навпростець, до сусіднього села, де середня школа.

Я лишився сам — тільки весняна земля, дорога і думки...

*** **

Філарет вибирався з міста глухими околишніми вуличками. Не те що його багато хто знав тут,— боявся чужих, незнайомих очей, боявся вікон, боявся дорослих, боявся дітей, боявся збудженого революцією та весною людського скопища, ніби воно тільки й мало на думці скинути з підводи,

угнітити у вогку, квітневу землю господаря далекого лісного хутора. Щось робилося в цьому великому місті таке, чого він ніяк не міг осягнути, лише відчував: не те, що мусило бути, що було за його життя, за життя його діда і його прадіда.

Далекий родич, у якого спинився переночувати Філарет, сам був наполоханий і не знав, на який бік перекинутись,— молода влада лякала своєю новизною, незвичайністю, бойовою суворістю, а стара тільки шипіла по темних кутках та чекала пришествия якогось білого архангела на білім коні.

"Так що ж то воно за влада?" — допитувавсь Філарет, з душевним боєм викладаючи на стіл щедрі, як на смутний час, гостинці: кусень сала, гречку в рукавичку, садову сушню.

"Така влада, — зиркав на гостинці господар хати, облизуючи губи, але не розлучаючись із своєю обережністю, — що значить, кожен бери на власного пупа. Заробив, значить — з'їж. А на чужого пупа — зась..."

"Це ж як, у кого що було, у того так і лишиться?" — зрадів Філарет.

"Не так, значить, а щоб порівну. Маєш дві хлібини, а в мене жодної, так мені одну віддай. Як син божий проповідував..."

Підглузовував, гаспид.

Філарет рано вклався спати, хоч майже і не задрімав за ніч: слова про хлібину мулили душу.

Зранку пройшовся по місту: червоні стрічки, червоні доріжки з білими літерами, якісь нові слова, мітинги, всі галасують, метушаться, наче з ланцюга зірвались. До вокзалу пройшла колона робітників з гвинтівками за плечима. Сонце вигравало на примкнутих багнетах. Філарету зробилося млосно...

Повертівся на базарі: крамнички були зачинені, колишніх купців, яким збував усіляке добро своє, і сліду не лишилось. Усе було дороге, але годі й думати про торг: між порожніх рядів ходили чорнорукі в шкірянках і з червоними пов'язками на рукавах, тут не розженешся.

"У землю, землю-матінку все... — подумав Філарет, потішаючи до родича, аби швидше запрягти та їхати геть, подалі від цієї коловерті. — Колись же перешумить. Тоді ми себе покажемо..."

Зараз, виїжджаючи з міста, він радо згадував свій хутір, який звідси видався тихим раєм.

"Перешумить, — вертілося в голові. — Таки перешумить. А до нас — рука коротка. — І йому чомусь уявлялись жилаві темні руки робітників з тієї колони на прикладах гвинтівок. — Дзуськи... Не дістануть. Ми — самі по собі, а вони, хай хоч скажуться, — самі по собі".

Біля крайньої хати, коли вже забовванів попереду обсаджений вербами шлях, напнув віжки. Щось куце, сіре сиділо під тином і мовчки стежило за Філаретом двома щілинами пильних очей. Щось на диво чуже і на диво знайоме. Запримітив костури, що лежали трохи збоку, сіру шинелю на плечах, солдатську сорочку і землисте, худе обличчя чоловіка. Кістляві руки лежали на колінах, тільки ніг нижче колін не було, самі дерев'яні стирчаки.

— Що, Філарете, не впізнав? — прозвучав з-під тину хрипкий голос. — Чи заціпило?

— Іван? — скинувся Філарет, відчуваючи в грудях неприємний холодок. — Здорово ж тебе, бідняго, обчикрижило...

— За нашу, — він з особливим притиском мовив те слово — "нашу", — землю-матінку кровіцю пролив...

— Багато героїв кістями лягло, — перехрестився Філарет. — Дякуй богові, що хоч живий лишився.

— Та вже дякую... — відказав Іван. — Сиджу оце під тином — і дякую.

Од тих слів ще холодніше зробилося в Філаретових грудях. Ледве розтяг уста в приятну усмішку.

— З шпиталю, мать?

— З шпиталю.

— Так, мать, додому?

— Пора б уже. Як там мої?

— Живі-здорові. І Марія, і Люба, і син. Допомагав, як міг. Не скривджені, думаю. Всі ж під богом ходимо.

— Та вже ж. Усі ходимо, та не всі однаково...

Помовчали.

— Так сідай, чого ж, — оговтався Філарет. — Вважай, поталанило тобі. Бо від села до села довгенько б добирався.

— Та доведетеся сісти, — по довгій хвилі мовив Іван і звівся на коліна.

— Я зараз, зараз допоможу, — задріботів словами Філарет, ковзаючи з воза. — Радий, що доведу героя війни до рідної хати. Всі ми — люди і розуміємо...

Але Іван хитнувся од Філаретових рук і самотужки потяг своє тіло до воза. Звалився на нього, перекинув обрубки ніг, поклав костури.

Філарет усе ще метушився, підтикав сіно Іванові під боки, тоді всівся в передку і важко дихнув на коней:

— Но-о...

У вікнах ще й не сіріє, але Денис з Мотрею не сплять. Ночі тієї весняної — кіт наплакав, а вони і звечора довгої не вкладалися. Ніби протяги по хаті гуляють — так незатишно.

— Дулю той Семирозум витеше! — зі злом мовить у темряву Мотря.

— А як справді птаха витеше? — обережно запитує самого себе й дружину Денис. — А як витеше? Уже, кажуть, і крила готові, і хвіст. Лісапету ж зробив, їздила. Голова в нього, наче горщик золота. Метикуватий чоловік. І руки справні. От що тоді заспіваєш, як витеше та полетить на той Місяць, та забере усю злидоту з хутора, куди тоді із своїм бугаєм подінемось?

Денис тривожиться й щедро вихлюпує свою тривогу в надії, що жінка заспокоїть його. Але Мотрю й саму за душу шкребе.

— Мо, й справді в село подамося?

— У селі тільки й чекали нас. Там Гороховичі свій торг тримають, а в Хвещюків — бугай ліпше нашого. Та й у Кушніра бугаїв аж кілька. Не розженешся.

— А мо', Семирозум полетить та й не вернеться?

— А як вернеться?

— Справді, а як вернеться.

Мовчать. Співає за стіною, у сінцях, півень. Хлипає крізь сон дитина на печі. Шкребеться миша в підпіллі.

— А ти не бачив, — трохи веселіше питає Мотря, — чи великого того змія вимайстрував Семирозум?

— Не змія, а самольота. Дуже схожий, на птаха, кажуть, тільки дерев'яний увесь. Я ж сам не ходив, звідки знаю. Мабуть, що не малого, коли всіх ладнається перевезти.

— То, може б, він і бугая нашого підняв, самольот той?

Денис довго не відповідає, мізкує. Згодом:

— Воно б то добре було. Тільки тоді і корів усіх треба на Місяць брати. Бо що нам за користь з бугая, коли в людей корів не буде?

— Ти що, дурний, гадаєш, хтось тут хазяйство лишить, а сам на Місяць подасться, вітра в полі шукати?

— Воно то так...

— Сходи зранку, ніби самопрядку хочеш поладнати чи полотна для штанів набити, і рознюхай усе як слід. Хоч знатимеш, що до чого. А Філарет з міста приїде — ти відразу до нього, коли не так, не по-нашому.

— Таки треба піти, — зітхає Денис.

— То, може, б я загодя солі роздобула побільше. Бо й на Місяці борщ солити треба. А мо, б, дорожче пустила втричі: не хочеш — не бери, дивися згори вниз на Землю, та й сьорбай несолоне. Вільному — воля...

Напоївши бугая, Денис підтюпцем спішить до Семирозума:

— Де хазяїн? — питається Прісі, що порається в дворі.

— У хатці, — кидає неприязно, бо, як і більшість хуторян, недолюблює Бугая.

Денис минає сінці, відчиняє двері до хижки, де Семирозумова майстерня. Пахне смолистим деревом, клеєм, посеред хатинки стоїть господар з долотом у руках, біля Матвієвих ніг лежить щось довге, схоже на човен. Попід стінами стоять збиті з тонких дощок крила — в основі широченькі, а далі все вужчі, наприкінці аж гострі, з вигином,

— Здоров, сусіде, — бадьоро мовить Денис.

— Угу, — хмуро відказує Семирозум.

— Хотів попросити тебе, аби прядку Мотрину полагодив, та бачу — люди не брешуть: на Місяць, чи що, зібрався?

— Таки на Місяць...

— А як же воно там буде, коли ніхто не чекає на тебе?

— Та вже якось буде. Не гірше, ніж тут, на Землі.

— Ще ж чи долетиш...

— Завтра не долечу, так позавтра.

— Диви, який певний себе.

— Таки певний. Бо іншого ходу для людей не бачу.

— Ну-ну, давай, — поблажливо мовив Денис, приховуючи свою розгубленість: а таки полетить, бісів син! — Я тільки радий буду, якщо живий вернешся... — І обережно додав: — Тільки ж як воно з коровами буде, коли всі полетимо?

— Та вже ж відомо як, — кепкує Семирозум: — Тобі залишимо. Пастимеш у лісі і до свого бугая водитимеш за п'ять ковшів жита...

— Глузуєш, а я прийшов, як сусід до сусіда, ми ж свої люди: коли що, коли й справді — усім хутором на Місяць; то мо, продати загодя бугая? Чи як?..

Колеса беззвучно котяться по ще м'якуватій дорозі, глухо гупають копита коней, а мимо пливуть чорні, прорізані рудуватими плямами рівчаків та долин поля.

Але Філарет, хоч і косить очима на узбіччя, не бачить полів: думає свою невеселу, чорну думу.

Іван лежить горілиць, поклавши руки на костури, дивиться в синє небо, прислухається до жайворонків — чотири роки минуло, як пішов на фронт. Здавалося б, жайворонки усюди однакі, та ніде так гарно не співають вони, як у ріднім краї...

Гарно...

А між тим розмова не переривалася: від самого міста. Говорили коротко, скупко, по декілька слів на версту, але говорили. Чого не могли чи не хотіли висловити словами, виливали в мовчанку. Од того тиша була тільки видимим перемир'ям, поступом до нового штурму.

— Так що ж воно в світі білому діється? — вичавлює з себе Філарет.

— Ре-во-лю-ція, — розтягуючи склади, з явним задоволенням проказує Іван.

— Це ж як?

— А так: хто був нічим, той стане всім.

Філарет примовкає, мізкує собі, що б то могло значити. По довгій мовчанці наважується зійти з ковзького. Питає доброзичливим тоном:

— Так за що братись думаєш?

— Робота знайдеться.

— Збираюся олійню завести. Підеш до мене? Якраз по здоров'ю робота.

— Та, мабуть, ні.

— То чому ж?

— Часу не матиму олію чавити.

— Куди ж свій час тепер подінеш?

— Життя нове треба на ноги ставити.

— Яке ж воно, те нове життя? — посміхається глузливо й водночас наполохано Філарет.

— А таке, щоб по правді: ні багатих, ні бідних.

Знову мовчать. Жайворонок зависає над самісінькою підводою і аж захлинається піснею. На косогорі пахне розіпріла земля.

— Хто ж це придумав її, ту правду?

— А Ленін придумав, — відповідає Іван і підводиться, сідає на возі, звисивши свої дерев'яні цурпалки.

Темна хвиля злості клекоче у Філаретових грудях, затинає дихання. Згадується, як Кушнір проклинав того Леніна на чім світ стоїть і казав, що од нього — всі їхні біди.

— З яких же він, ваш Ленін, з дьогтьомазів чи із сільських?

— Ленін — з наших, — коротко, переконано відповідає пан, згортаючи цигарку.

"Розмахнутися б пужалном, стьобнути, щоб очей не зібрав, щоб і думати про свого Леніна та революцію перестав, — безсило лютує Філарет, зиркаючи на Іванові костури і стенаючи плечима. — Дужий, пес. Але зачекай, ти ще в мене дограєшся, дограєшся..."

Зараз уся Філаретова злість, густа й чорна, як дьоготь, увесь його страх перед світом, що вирвався з-під сильних рук і мчиться хтозна-куди, конденсується на Іванові:

— Що, і в хуторі зібрався революцію піднімати?

— А чого її піднімать? Зробимо, як новий закон велить: землю — порівну.

— Це, значить, мою землю наміряєшся злидоті роздавати?

— Яка ж вона твоя, Філарете? Чиї руки за плуга тримаються, того й земля. Хіба це не по-божому?.. Всі ж ми під богом ходимо...

Щось глибоке, звірине вибухає у Філаретовій душі, витісняючи страх, і рука з пужалном мимохіть злітає в синє небо:

— А ти, лайдаче, збирав ту землю по нитці, ти складав по грошику, ти сидів на самих чорних сухарях, коли комори від сала тріщать? Та я вам усім, таким розумним, як ти, горлянки перегризу, я з вас кров по краплі виціджу, я вас нагодую земелькою!..

— Опустити руки, Філарете, — тихо, але владно каже Іван, беручись за костури. — Скінчилося — твоє, наше починається...

— Геть з мого возу, — шипить Філарет, напинаючи віжки. — Геть, злидоту... Хоч здохни тут, серед поля, а далі не повезу. А доповзеш, у хуторі з'явишся, народ баламутитимеш — там і могилу знайдеш, коли за чотири роки в окопах не знайшов...

— То вже ми подивимось, — спокійно каже Іван, впираючись костурами в дорогу і ковзаючи з підводи. — По комусь із нас земелька таки плаче. Мабуть, що по тобі...

Філарет зціпив зуби, шмагонув по конях. Коні з місця беруть риссю.

Іван розхитується на костурах посеред дороги, дивиться і вслід підводі: в його темних очах — іскорки вогню. Далі піднімає голову й усміхається до жайворонка...

— То як? Продавати бугая чи зачекати? — непокоїться Денис, не дочекавшись від Семирозума відповіді.

Семирозум зводить на гостя очі і дивиться пильно, здивовано, ніби бачить уперше миршавенького, пригніченого до землі своїм одвічним

страхом та спрагою багатства Бугая. І раптом у нього на душі стає радісно-радісно: мине якийсь час і хуторяни, коли йому поталанить піднялися на Місяць і вернутися назад, а він-таки певен, що поталанить, він усе продумав у своєму птахові, все, до найдрібнішого, хуторяни полишать землю і залишать на землі цього жадібного, заздрісного Дениса, а разом з Денисом і власні заздрість та жадібність, якщо те в кому і звиле гніздо. Люди, що потраплять на Місяць, бачаться Матвієві світлими і чистими, як ті сади місячні, що він бачить щоночі у своїх снах. Семирозум зараз дивиться на сусіда очима тих, інших людей, і з тієї незліченної висоти Денис видається ще мізернішим, ницішим, аніж він є насправді. Навіть немає бажання підвищувати голос.

— Іди звідси, Денисе. Таки лишишся ти із своїм бугаєм на хуторі. Хочеш — продавай, хочеш — ні. Удвох з Філаретом і бугая пастимете, і землю оратимете. Іди, іди, чого стоїш?

Денис перетинає поріг і злостиво грюкає дверима.

Семирозум пестить широкою долонею гладенькі крила свого птаха. Всю зиму, відколи Марія покликала повісити Бриська, мізкував він над своїм дивом. Все облишив, перепинається з Пріською самою бульбою, од півнів до півнів пиляє, струже, теше — тільки б швидше злетіти в небо. Бо то треба для людей. Бо люди до краю згорьовані на цій землі. Він, Семирозум, дасть їм повічний достаток. На Місяці для всіх добра вистачить. Місяць — це рай, що про нього у біблійі пишеться. Матвій заплющує очі — одна й та ж картина перед ним: без кінця-краю сади, а між яблунь, груш, вишень розгублено, ніяково, але вже з просвітленими щастям обличчями ідуть, ідуть з земними пожитками на плечах його сусіди, увесь хутір, окрім Дениса та Філарета....

Намальоване в уяві додає сил – Семирозум стає до роботи.

Коли дерев'яні цурпалки починають в'їдатися в тіло і вже несила терпіти, Іван опускається на коліна і повзе, волочучи за собою костури.

Повзе од пагорбка до пагорбка, спочиває на узвишші, де зелень сухіша і вже трохи зігрілася. Звідси дорога продивляється далеко.

Аж до перелісся на обрії — ні душі.

І він, по короткій хвилі, знову тягне своє тіло, що з кожним метром здається все важчим.

Коли вже не стає снаги, коли червоні кола знемоги пливуть перед очима, він голосно повторює слова, які має сказати хуторянам: "Земля... Правда..."

І сили де й беруться! Це ніби криниця, повна живої води, і ця криниця — в Івановій душі. Хіба він може не поспішати? Люди і так занадто довго чекали цих слів. Від самого Пітера несе їх Іван, сотні кілометрів, а тут лишилося зовсім небагато. Він мусить доповзти.

І людина з костурами важко долає ще один метр вогкої, грузької у видолку полівки...

Увечері, поправши Філаретову худобу, навертає додому Данило.

У хаті, біля комина, жовто блимає скіпка. Батько сидить на лаві, якісь віськи вистругує для свого птаха. Білі заслінки біліють дерев'яні колеса, сохнуть. На лежанці сидить мати, колупається голкою у шитві.

— Це ж як воно, тату, з колесами буде? — питає, вітавшись, Данило.

— Авжеж.

— Звідки ж воно котитиметься?

— З клуні. Розженеться, а тоді вітер його підхопить попід крила — і гей, гей, полетіли. Я тільки керуватиму крильми. Як лелека правує.

— З глузду з'їхав твій батько під старість, синку. Дитинчам став. Що в Любки Маріїної розуму, що в нього — однаково, — починає своє звичне мати.

— У хуторі клунь тих — дві і обидві Філаретові, — Данило робить вигляд, що не завважив материнських слів, бо ж не гаразд йому втручатися в суперечку батьків.

— На Філаретову затягну. Для людей же стараюсь, не для себе.

— Загубиш ти свою голову, загубиш, і ніхто спасибі не скаже, — бідкається Пріся.

— Чув я, тату, що по інших селах, де ближче до міста люди інакше починають жити. Кушнір ще в м'ясоїд приїздив, жалівся Філаретові й голоту лаяв. Нові закони, каже вигадують...

— Закон єдиний, — понуро обриває синову мову Семирозум. — Закон єдиний, — людей багато на землі розвелось тісно стало, ось і треба місця шукати, де їх менше.

— А я собі так мізкую, що не людей багато, а землі дехто з людей забагато награвував, — каже Данило. — Он гляньте, тату, сам Філарет на всіх хуторських полях розсівся.

— Що ж, гадаєш, він тобі хоч шматину віддасть?

— Я й не питатиму. Сам візьму, коли нові закони є.

— Тільки через кров переступивши, візьмеш. А з крові, синку, кров проростає. Ми ж нічиєї не хочемо крові. Ми — самі по собі, ви ж, коли з Філаретом хочете борюкатись, — самі по собі. Мені б ось тільки злетіти в повітря. Спішити треба, щоб цієї весни ще й посіяти на Місяці.

— Ой, тату, тату, — зітхає Данило, виходячи з хати. Він рушає до Філаретового двору. Од думок, тривожних, нових, наморочиться голова.

"Мабуть, що треба все лишати і в місто йти. Може, там скажуть, як на білому світі жити. Тільки б Кушніревих людей обминати. Переказують, буцімто всі дороги перекрили..."

Денис тягнеться до жовтавого Філаретового вуха.

— Вас не було, а Семирозум птаха свого стеслював. Я все розвідав. Завтра з вашої клуні злітатиме. Сам чув. "Хай, — каже, — Філарет жує землю, а люди всі на Місяць полетять, ніхто йому сіяти не буде". Люди, дурні, й вуха розвісили. "Не будемо, — хваляться, — Філаретову землю засівати. А як летітимем, то збіжжя з його комори візьмемо. Щоб було чим на Місяці сіяти".

— З моєї комори?

— Ага.

— Збіжжя, кажуть, візьмуть?

— Збіжжя.

— Семирозум завтра збирається летіти?

— Завтра під вечір, щойно Місяць з'явиться.

— Так біжи негайно в село, до Кушніра. Скажеш, просив Філарет своїх людей прислати. Він знає, обіцяв. Багато розумників, перекажеш, розвелось.

— На ніч глядячи бігти? — вагається Денис.

— А міністром хочеш бути?

— Воно то й так, не завадило б, Мотря моя казала...

— Над ким же ти будеш мініструвати, коли Семирозум усіх хутірських на Місяць забере? Над своїм бугаєм?

— Воно таки так. Побіжу я. Тільки завтра раненько. Бо Мотря проти ночі не відпустить. Боїться, коли б хто бугая нашого не вкрав...

— З богом!..

*** **

Коли, нарешті, підходжу до лісу, сонце вже добре припікає, хоч повесняному м'яко. У молоденькому осиннику ще паркіше. Багато сирості, і вітер з лугів притомлюється в гущавині. Час од часу дорога скочується у воду — величенькі озера, гладенькі, прозорі, відбивають у своїх дзеркалах шматок неба з лапастими вершинами молодих дерев. Ледве обходжу ці ковбані. Черевики грузнуть у торішній траві. Спинаюсь над острівцем синіх, як зірки в ранній сутінках, фіалок. Деінде біліють проліски. Пахне прілим листям і чимось невизначеним, але живим. Потроху п'янію од тих пахоців, од лісу, що прокидається по зимі, од свіжого неба над головою. Але стримую себе. Ось-ось з'явиться хутір, я мушу бути готовий до цікавих спостережень і цікавої розмови.

Хутір справді показався скоро і зовсім несподівано. Виходжу на узлісся, і раптом в очах аж спалахує від зеленого. Ген, ген, аж до нової

стіни дерев зеленіє озимина! Колись, у дитинстві, наша дитяча ватага раз чи двічі забрідала сюди, шукаючи білих грибів. Тоді, я добре пам'ятаю, посеред цього оазису була чимала місцина з ямками, обривком зарослої шпоришем вулиці, декількома бовдурами, визирали з бур'янів; трішки збоку темніли морхлі хрести старото цвинтаря.

"А ми колись тут жили! — гукнув тоді котрийсь з хлопчаків. — Тільки ще мене не було. Батько з матір'ю ще до війни, як колгосп складався, до села переїхали".

Я не повірив об ту пору, як можна було жити так далеко від села. Я був у тому віці, коли рідне село ще є центром всесвіту і все, що поза ним, стоїть на самісінькому краю землі.

Тепер не лишилося жодної пам'ятки про Семирозумів хутір. Жита обіцяли бути добрі: зелень рівна, густа. Тільки під самісіньким лісом бовванів червоним дахом будинок. Понад зеленим морем я пішов у той бік. І з кожним кроком серце моє билось все швидше. Лаяв себе останніми словами, але не допомагало. Справді, дурень. Ніби я підходив до халупи Дениса та Мотрі, і зараз, ось тільки промину трухлявий хлівець, на світ з'явиться крутий лоб бугая... Я таки звик до людей, що жили тут півстоліття тому. Таки зжився. І хоч досі зустрічався в селі з колишніми хуторянами, але то були ніби вихідці з іншого світу, в існування якого навіть гаразд не вірилось. Тепер я йшов по землі, що її топтали колись Філарет, Семирозум, Данило, Іван, Рута, Денис Бугай, і наближався до обійстя Денисового сина. Було чого хвилюватись.

Садиба лісника обнесена високим парканом. Поверху п'ється колючий дріт.

"Мабуть, од звірів. Ліс", — подумав я.

Хлівець, скоріше не хлівець, а сарай, на дві половини, складено з добрих колод.

"Жоден бугай вже не проломить", — знову подумалось мені.

Про будинок і казати нема чого. Мабуть, що й Філарет би позаздрив.

Під двором лежала деревина, взята на скаби. Певно, колгоспна.

Я шукав щілини в паркані, але марно. Тоді став навшпиньки, зазирнув у город: ближче до будинку ряснів молодий сад, неподалік од мене невисокий, уже пізніх літ чоловік — у шапці, ватянці й високих, до колін, чоботях, розкидав гній.

— Драстуйте, — гукнув я, хапаючись за край паркана, бо зомліли ноги. — Можна до вас?

Наступної миті на ґанок будинку ступила жінка, уся в темному, відро в руці, і застигла, пильно дивлячись у мій бік.

— Я зараз, — відповів чоловік.

За парканом рипнула дерев'яна заціпка, потім ще одна, тоді неждано, метрів за три од мене, відсунулись дошки і чоловічок виринув на білий світ.

— Здравія желаю. Хто будете? З якої організації?

Денисів син намагався говорити зі мною якимсь канцелярським суржилом. Певно, вважав, що це додасть йому ваги. А може, з поваги до моєї, ще не відомої йому посади.

— Я — так, не з організації, вчитель, — зніяковів я, і моє серце стало битися рівніше. — Ішов мимо, сірники скінчились, припалити захотів.

— Не потребляю, — з гідністю сказав Денисів син. — Для здоров'я сильно вредно. А куди ж ето ві їдьоте, што мимо?

І тут я помітив його важкий, недовірливий, підозрілий погляд з-під рудих брів.

— Так, прогуляюсь. Тут, кажуть, колись хутір був?

— Був.

— Ще трохи і за вашої пам'яті?

— І за моєї, — все більше хмурнішало обличчя мого співрозмовника.

Певно, лісник мав підстави тривожитись. Що ж, це його справа. А мені розхотілося питати про хутір, про Семирозума, про Марію, навіть про Дениса Бугая. Розхотілось – тільки й всього. Я вже аніскілечки не хвилювався. Навпаки, легке розчарування порожнило груди.

— Що ж, коли немає припалити — прошу вибачити, — мовив я і облишив Денисового сина. — На все добре.

— До свідання, — буркнув він, стежачи за кожним моїм рухом.

Я ішов не обертаючись. Але довго відчував на собі колючий погляд. Уже з узлісся зиркнув на садибу лісника. Потаємна хвіртка не зяяла в паркані, жінка в темному все стояла на ґанку, до неї підійшов син Дениса Бугая, вони про щось говорили і обоє дивились у мій бік.

Лісові люди...

Гострокрилий птах, підсвічений останніми променями сонця, червоною тінню висів у блідо-зеленому небі. Виточені з берези колеса

його, здавалось, ледь торкалися гребеня Філаретової клуні. Справді, великий талант носив у собі Семирозум, бо ще не рушив з місця його самольот, а хуторянам, що зібралися внизу, на Філаретовім городі, бачився в нестримному леті, якому немає спини.

Семирозум, одягнений у найсвятковіші штани свої — полотняні, з власною рукою набитим узором, — і білу сорочку, закинув на плече торбу з харчами (усім хутором збирали Матвія в далеку дорогу, зносили, що в кого було: той окраєць хліба, той цибулину, той сиру чи молозива) і ступив до дружини та сина.

Пріська заголосила, аж відлупило в лісі:

— Ой, Матвійчику, не вернешся, не вернешся, серце моє біду чує...

Данило стояв незворушно, тільки обняв старого за плечі і проказав стиха:

— Може, ще подумаєте, га, тату?

Нічого не відповів на те Семирозум. Ступив у коло, мовив глухо:

— Чекайте, люди. Я — повернуся...

Пішов до драбини. Пріська кинулася слідом:

— Матвієчку!

— Угомонись, жінко. Спішити треба. Зараз Місяць з'явиться. Поки низенько — швидше долечу...

Виліз на клуню. Став на гребені, високий, плечистий, гарний.

Сонце пірнуло в темне урвище. Блідий, жовтуватий Місяць-повня вплив з-за лісу.

Матвій Семирозум вклонився на чотири боки:

— Простіть, люди, коли що не так...

Як не поспішав Денис, як не просив отамана Кушнірових людей підганяти коней, уже сутеніло, коли загін вигулькнув з лісу і наблизився до хутора.

Сторожким поглядом шаснув Бугай по дахах хутірських хат, по Філаретовім обійсті і раптом весь скинувся: на гребені Філаретової клуні стояв Матвій Семирозум і вклонявся на схід і на захід, на південь і на північ. Поруч нього стояло щось химерне, схоже на птаха, тільки на колесах. Крила тієї химери, здавалось, уже розсікали надвечірнє повітря.

У загоні теж помітили те диво, тривожно загомоніли, хльоснули по конях.

Вхопившись за гриву шолудивого Кушнірового коня, трусився біля отамана Денис.

Повний, примарний Місяць захилитався на вершинах дерев.

Семирозум ступив до свого птаха. І тоді давній страх стрепенувся в Денисові, давня жадібність, давня мрія підхопила й завертіла його у пінистому вирі злості та ненависті. Не пам'ятаючи себе, Бугай несамовито закричав у надвечір'я:

— Стріляйте! Це — він, він! Полетить! Стріляйте!

Отаман, сколихнутий Денисовим криком, кинув на плече приклад гвинтівки.

Бабахнув постріл.

Місяць здригнувся, а за мить знову незворушно плив у сизому небі.

Звечоріло уже, коли Іван наблизився до хутора.

Чорні скелети дубів велично підпирали свіже, аж зеленкувате весняне небо. Надвечір ще гостріше пахло розпуклими бруньками, першою лісовою травою, вагітною землею.

Часом Іван забувався, і його одвиклі від селянської праці, розм'яклі долоні стискали перетинки костурів, ніби чепіги плуга. Губи ворушились, готові породити нетерпляче хмільне: "Н-но..." Натомість з них уривався стогін: сира земля не тримала костурів, вгиналась і дерево гостро натискало в розтерті до крові пахви — другий день шкандибав Іван до хутора. Тоді опам'ятовувався і починав гадкувати які дерева будуть за поворотом лісової дороги, — перевіряв себе. Заплющував на хвилю очі — бачився молодий, струнконогий березнячок.

Дорога справді повертала в березовий гай, тільки повирубаний за воєнні роки та й не вельми вже молодий. Берези білили поважні, статечні.

"Усе забуваю, що минуло чотири роки, — думав Іван і серце його солодко-гірко завмирало: — Які там вони, дітки мої? А Марія?.. Ще проминути осинничок, а за ним хутір. Філаретові двори обійду. Коли навпрошки — близько".

Він звернув в осинник в надії на свою пам'ять. Тут мала бути стежка. Ще з Таврії щоосені вертав нею.

Дивно, скільки гнилих окопних днів мріяв про ці хвилини, бачив в уяві цю стежку, на яку зверне, переклавши ревчовий мішок на інше плече, тоді кожен рух розквітне казковими барвами, а зараз усе якось звичайнуvато. Тільки груди глухо, щемко стугонять.

Стежка справді вервечилась крізь осинник, але вже прострочена молодим пагінням — мало хто приходив з далекий крайв за ці роки, — і незабаром Іван заблукав у синіх сутінках.

Прислухався — десь валували пси і глухо долинав людський гомін.

Пішов на ті голоси, зі злістю продираючись крізь осинникову парость. Здається, ще ніколи так не поспішав. Ніби раптом з'якався, що може припізнитись.

Вийшов прямо до Філаретових клунь. Хлюпнуло в очі: натовп, Матвій Семирозум на гребені клуні, рожева подоба птаха...

Саме тієї миті гримнув постріл і гучні виляски покотилися попід лісом, сколихнули Івана...

Розкинувши руки, Матвій Семирозум повільно і довго падав на гребінь клуні.

Повалився горілиць, мовчазний і незворушний, як Місяць над лісом. Дивився мертвими очима в небо, що запалювало перші зірки.

Тоді до людей долинув звук пострілу.

Сколихнув, скаламутив.

Тієї ж миті вуличками хутора, городами, дворами з гуком та улюлюканням промчали вершники, узяли гурт у тісно коло.

Пріська лежала на землі без пам'яті.

Данило sprужинив усім тілом і рвонувся назустріч кінському храпу.

Але чийсь руки лягли на його плечі:

Озирнувся: крізь сиву млу помсти — обличчя Івана.

— Пізно... — прошепотів Данило. — Пізно ти вернувся, Іване...

— Не пізно, — важко видихнув Іван, рвучи костури з глевкої землі. — Не пізно... Усе ще тільки починається...

Наступного дня, вранці, отаман з двома в чекменях переступив поріг Філаретового дому.

— Хазяїне! По твоєму слову привів півсотні вояків. Годуй соколів!

Засмоктало у Філарета під грудьми. Кинув за вікно в бік хутора:

— Вони — бунтівники. З них, розумників, — і по шкурі...

— Дивились уже... Самі миші в засіках. А корови — кістками торохтять. Ми ж не пси, щоб кістки гризти. Чи як думаєш, хазяїне?

Ще дужче засмоктало під грудьми в Філарета. Аж з обличчя змінився: ось тобі й рятівники, тряси гаманцем, це ж два добрих воли віддай...

І раптом у голові нагло блиснула думка. Попросив отамана до іншої кімнати, зашепотів на вухо:

— У мене дещо для вас особисто знайдеться... Маленький подаруночок, по наших достатках, звісно, як рятівникові. А для гурту

вашого у Денисовім хліві пошукайте. Бугай же там вгодований, аж лисніє. Це в того, що вас вів. Такий він чоловік — сьогодні вашим, завтра нашим... Кушнір не заступатиметься...

Бугаєві Мишку обридло жувати сухе й шорстке болотяне сіно.

А крізь щілини в стіні — дразливий запах молоденької трави — з лугів, зеленого листу — з лісу, розбудженої після лютих хуг та морозів землі — з городу.

А ще — гомін. Ніби череда йде селом — валують пси, кричать пастухи, посвистують батоги, чиргикають об дорогу копита корів, перегукуються через городи молодичі.

Мишко щосили гупає лобом у стінку: тріск, шелест сухого соняшничиння і яскраве світло весняного дня — в бугаєві очі.

Неподалік Денисового двору, біля крайньої Філаретової клуні, — прип'яті коні, чужі люди, гамір, свист. Збиваючи чобітьми зеленкуватий мох, двоє деруться по солом'яній покрівлі до гребеня. На гребені стоїть щось біле, рогате, з колесами, ніби в тачки. Двоє людей беруться за широкі роги того дива й штурхають його вниз. Лопотять колеса по даху, не бачене досі Мишком створіння відривається од стріхи, перевертається у повітрі, тоді хилиться набік і з гуркотом, та тріском заривається одним рогом у город.

Ті, що внизу, дістають довгі, блискучі ножі, шмагають ними по білих рогах, топчуть те створіння ногами.

Тоді хтось із чужих смикає із стріхи віхоть, блимає вогником і підносить до порубаних рогів. По городу стелиться білий дим, далі вогонь весело й бездумно смочче роги.

— Смаженю! Смаженю! — кричать у натовпі.

Гурт людей прошкує до Денисового хлівця. Вчувши запах незнайомців, Мишко круто вигинає шию, настовбурчує роги. З хати підтюпцем спішить Денис.

— Думаю, ти будеш радий подарувати рідному воїнству свого бугая?
— каже передній у високій сірій шапці.

— Рятуйте! Грабують! — волає Денис і стає між гуртом та хлівцем. — Кушнір мене знає! Він міністра мені обіцяв!..

Передній ступає кілька кроків до Мишкового господаря і, майже не розмахуючись, б'є його, в щелепу.

Тіло Дениса розпластується на чорній землі. Той, що ударив, бере Денисову руку і по хвилі кладе йому на груди.

— Хлипкий був чоловічок!..

— А-а-а-а! — не своїм голосом кричить на ґанку Мотря.

Гурт рушає далі, просто в почервонілі Мишкові очі.

Бугай реве, гребе ногами підстилку і навалюється грудьми на стіну хлівця. Стіна тріщить, подається, вже передні Мишкові ноги на волі, вже чужий дух прямо в ніздрі...

Тоді щось гостре й болюче вибухає в руках переднього, червона віхола вирує в Мишкових очах, а за хвилину — п'ятьма...

В хаті вже темнуватو, але Марія не запалює світла, хоч їй і хочеться зараз світла, хочеться дивитись на чоловіка, на людей, що сидять попід стінами. Так рідко в останні роки її хата мала гостей. Тільки Іван забороняв світити. На вулиці тихо-тихо, і зненацька кінський тупіт повз

вікна: Кушнірові люди гасають по хутору, мов навіжені, мабуть, шукають, де похмелитися. Тоді поріг Маріїної хатини теж переступає тиша, лише по долівці шерхотять костури, що на них Іванко пробує шкутильгати. А коли вмовкає тупіт, глухий, злий Іванів голос знову б'ється об низьку стелю:

— Зарились у болото і ждете, коли вам ту правду на рушнику принесуть, з хлібом-сіллю, ще й низько вклоняться: "Звольте покуштувати..." На Місяць зиркаєте, гадкуєте, там вас щастя жде... А за лісом он люди кров за нього проливають. Куди оком не кинь, головами накладають, щоб інші, після нас з вами, жити могли. А ви носа боїтеся з двору вистромити. Під бабські спідниці поховалися...

— Не поховалися, — одказує з кутка Почепня. — Тільки не знаємо, за яку голоблю братись.

— Я вам скажу, за яку голоблю, — тихішає Іванів голос. — За свою, а не за Кушнірову та Філаретову. Бо як зараз свого воза з болота не визволите, то й онуки ваші біля чужого поля гибітимуть...

— Правда твоя, Іване, — важко видихнув Дахновець. — Тільки ж — діти...

— А в мене що — не діти? — знову спалахує Іван. — У мене що — не мої? Чи мені що — не болить? Чи сили більше маю? Ось, на двох обрубках вернувся, а перед Кушніром та Філаретом не плазуватиму...

Марія схлипує в сутінках, тулиться до чоловікового плеча.

— Ліси в нас великі, і сила бідацька велика збереться... Цить, Марієчко. Ми ще поживемо з тобою. Хай тільки... Хтось мусить починати...

— Воно то так, — обережно мимрить од порога Кирик і встромляє в присмерки червоне око цигарки. — Тільки як ще воно повернеться... Матвій Семирозум — той теж... А бачиш...

— А так повернеться, — раптом підводиться з полу Данило Семирозум, — що і я з тобою, Іване. Доки житиму, – стискує губи, — за правду...

Стоїть посеред хати, головою мало не до стелі, — страшний і гарний у своїй ненависті та рішимості.

В Маріїній хаті зовсім тихішає, навіть Іванко не шерхотить костурами, принишк на лежанці біля Любки. Тоді з кутка — ніяковіючий голос Дахновця:

— Воно то... я сьогодні гній розкидав, стара й сама латку нашу скопає, та й старша дівтора уже в поміч годиться...

По довгій хвилі озивається Почепня:

— А коли, значить, рушати?..

*** **

Я все пришвидшував кроки. Після зустрічі з сином Дениса Бугая ліс чомусь гнітив мене. Хотілося простору, свіжості. Нарешті, крізь рідкодерева зазеленіло поле, війнув вітер. Я пройшов ще з півкілометра і присів під старою вербою.

Сідало сонце. Земля після погожої днини була тепла й ніжна. Переді мною, в чорній ковбані, крізь дьогтьоватий намул пробивалися зелені голки трави. Виповзав на доріжку спориш. Воцисті листочки верби стиха жебоніли на легкім вітрі. У ямі, край дороги, ще сірів старий-престарий сніг, але моріг над ним яскраво зеленів. Усе прокидалось до життя,

росло, дихало. Весняна земля нагадувала обличчя баби Рути, коли вона розповідала про свого Данила.

— Як поховали Матвія Семирозума, увечері прийшов до мене Данилко, син його, та й каже:

"Коли що, не поминай мене лихом, Руто. Вподобав я тебе..."

"Куди ж ти, Данилку?" — питаю стиха, а в самої сері розривається.

"Сьогодні дізнаєшся. А завтра, якщо судилося, я буду вже далеко, їдемо з Іваном за правду воювати".

Та й пішов.

А невдовзі вся господа Філаретова спалахнула. Коні людей тих, які Матвія встрілили, іржуть, гості незвані, в клуні ночували, в чім прийдеться на городі танцюють. Як побачила таке, одразу збагнула, чиїх то рук діло, зайшлася плачем та до Семирозумової хати.

В хаті — анікогісінько.

Я — в город.

Ніч, як зараз пам'ятаю, така місячна, світла, а Семирозумова хата — крайня в хуторі, одразу за городом дорога починається.

Чую — кінь подзвонює вуздечкою, Данило стоїть біля верби, а поруч — мати, Пріська Семирозумова.

"Куди ж ти їдеш проти ночі, синочку?" — ледве промовляє вона.

"Правду захищати, мамо".

"Одного сьогодні поховала, а другого в світ білий проводжаю. Невже ж тобі, Данилку, матері не шкода?"

"Шкода, мамо", — зітхає син.

"Так неville ж тобі, синку, правда та дорожче за матір?"

Довго думав Данило. Крізь гомін на другім краю хутора чути було, як гуготить у кроквах Філаретових клунь полум'я. Червоні тіні гуляли по обличчю матері, сина і коня.

"Я повернусь, мамо", — нарешті видихнув Данило, поцілував матір у чоло й стрибнув на коня.

Лютий огир з Філаретової стайні риссю узяв з місця. І помчав Данилко по білій дорозі...

— А по тому, бабусю? — допитувався я.

— Що по тому?

— Як вернувся Данило з громадянської...

— Комнезам у селі організовував, колгосп, головував усі роки.

— А по тому?

— А по тому — війна... Я саме найменшенького нашого грудьми годувала, коли на фронт ішов наш Данилко...

Сутеніє. Перепеча Місяця котиться по верхів'ях дерев. Дорога стає широка й рівна, наче білим полотном встелена. А по тій дорозі вершник

мчить — на півнеба вершник, головою в шоломі зір торкається, — неначе
з легенди чи думи давньої...

Я зводжу очі і пізнаю Данила Семирозума.

*** **